

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Глухівський національний педагогічний університет
імені Олександра Довженка

Кафедра української мови, літератури
та методики навчання

**МОТИВИ ЛІРИКИ В. СТУСА ТА ОСОБЛИВОСТІ ЇЇ ВИВЧЕННЯ
В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ**

Магістерська робота

зі спеціальності 014 Середня освіта

(Українська мова і література)

студента 61-2 У групи

Навчально-наукового інституту

філології та історії

Клейменова Івана Вікторовича

Науковий керівник:

кандидат педагогічних наук, доцент

Гричаник Наталія Іванівна

Глухів – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ.....	8
1.1. Сутнісно-змістова характеристика понять «лірика», «мотив» у літературознавстві.....	8
1.2. Світоглядні засади та художні особливості поетичної творчості В. Стуса.....	1
Висновки до розділу 1.....	6 2
РОЗДІЛ 2. МОТИВИ ЛІРИКИ В. СТУСА.....	2
2.1. Мотиви філософської лірики поета.....	6 2
2.2. Громадянські й патріотичні мотиви в поезіях В. Стуса.....	3
2.3. Мотиви інтимної лірики митця.....	4 2
Висновки до розділу 2.....	5 1
РОЗДІЛ 3. ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЛІРИКИ В. СТУСА В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ.....	5 2
3.1. Аналіз навчально-методичного забезпечення в аспекті досліджуваної проблеми.....	5 2
3.2. Особливості вивчення ліричних творів на уроках української літератури в старших класах закладів загальної середньої освіти.....	6 4
3.3. Методичні рекомендації щодо вивчення поезії В. Стуса на уроках української літератури в 11 класі.....	7

	3
	1
Висновки до розділу 3.....	7
	9
ВИСНОВКИ.....	8
	1
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	8
	5
ДОДАТКИ.....	9
	3

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ім'я Василя Стуса ввійшло в нашу історію як важливий чинник національного пробудження й самоусвідомлення, стало символом духовної незламності й свободи. Постать поета в аспекті шістдесятництва надзвичайно колоритна. Його творчість визначають як стоїчну, що демонструє стійкість і мужність автора в обстоюванні правди, до того ж поетові притаманне філософсько-аналітичне проникнення у внутрішню сутність людини.

Життя і творчість Василя Стуса стали предметом значної кількості розвідок, матеріали яких на сьогодні складають цілий напрям україністичного літературознавства – стусознавство. Серед дослідників цього напрямку є визнані авторитети (Т. Гундорова, І. Дзюба, М. Жулинський, М. Коцюбинська, М. Павлишин, О. Рарицький, О. Тарнавський, М. Ткачук, Ю. Шерех), автори розвідок останнього десятиліття (І. Зелененька, С. Кириченко, Г. Колодкевич, І. Онікієнко, О. Пуніна й ін.). Всебічний аналіз публікацій Стуса й про Стуса здійснив І. Дзюба в передмові до вибраного «Палімпсеста» 2003 року [13]. Побачили світ і кілька монографій про життя і творчість письменника (автори – Д. Стус, Ю. Бедрик, О. Рарицький, Г. Віват). Багато відомостей про життя В. Стуса, аналіз його творчості містять випуски наукового альманаха «Стусознавчі зошити» [68].

Через неможливість формування повного корпусу текстів письменника, встановлення часу та місця написання деяких поезій, заповнення окремих лакун у біографії поета, виникає необхідність виявлення форм вираження авторської свідомості у ліриці письменника, і, відповідно, детального розгляду мотивів його лірики.

Творчість В. Стуса вивчається в 11 класі закладів загальної середньої освіти. Одне з головних завдань освітнього процесу – виховати гармонійну особистість, здатну до саморозвитку, самореалізації, життєтворчості. Цьому значною мірою сприяє літературна освіта, формування літературної

компетентності у процесі вивчення життєвого й творчого шляху письменника, роботи над художнім текстом, що генерує ціннісні орієнтації особистості.

Особливого значення набувають нині твори митців, що стали широко відомими лише після здобуття Україною Незалежності. До таких письменників належить зокрема В. Стус, який за власні переконання в необхідності української культурної автономії був позбавлений волі, а його творчість була заборонена радянською владою. Нині, у час, коли Україна вкотре виборює свою незалежність, в горнилі війни стверджує своє право на соборність, творчість В. Стуса, що стала хрестоматійною, є злободевною, пробуджує у молодого покоління почуття патріотизму, національну свідомість. Відтак є актуальним питання специфіки вивчення лірики поета в школі в умовах сьогодення.

Усе зазначене вище і визначило *актуальність* нашого дослідження.

Мета магістерської роботи – розкрити мотиви й особливості вивчення лірики В. Стуса в закладах загальної середньої освіти.

Для реалізації мети необхідно було розв'язати наступні **завдання**:

1. подати сутнісно-змістову характеристику літературознавчих понять «лірика», «ліричний твір», «мотив»;
2. визначити стильові особливості поетичної творчості В. Стуса;
3. розкрити основні мотиви лірики поета;
4. з'ясувати стан вивчення поетичного доробку В. Стуса в методиці викладання літератури та в шкільній практиці;
5. розробити методичні рекомендації до вивчення лірики В. Стуса на уроках української літератури в 11 класі.

Об'єктом дослідження є ліричні твори В. Стуса, освітній процес з української літератури в 11 класі закладів загальної середньої освіти.

Предмет дослідження: мотиви лірики В. Стуса та специфіка її вивчення в закладах загальної середньої освіти.

Для розв'язання поставлених завдань у роботі на різних її етапах використовувалися наступні **методи**: аналіз літературознавчих, науково-методичних праць, сайтів інтернету з досліджуваної проблеми, навчальних програм, шкільних підручників, хрестоматій, навчально-методичних посібників з української літератури; узагальнення матеріалу для визначення теоретичних засад дослідження; описовий (з метою здійснення рецепції науково-критичної літератури з теми дослідження); компаративний (для зіставлення особливостей вивчення лірики В. Стуса в 11-х класах за рівнем стандарту і профільним); біографічний метод (уможливив з'ясування джерел тем і проблем у творах митця).

Теоретико-методологічною основою роботи є теоретико-літературні праці П. Білоуса, В. Будного, О. Галича, Р. Гром'яка, М. Ільницького, Ю. Коваліва, Н. Ференц та ін.; наукові розвідки про життя і творчість В. Стуса таких літературознавців, як Т. Гундорова, І. Дзюба, М. Жулинський, М. Коцюбинська, О. Пуніна, О. Рарицький, М. Ткачук, Ю. Шерех та ін., напрацювання знаних методистів з питання вивчення ліричних творів у школі – Н. Волошиної, В. Неділька, Є. Пасічника, Г. Токмань, А. Ситченка та ін.

Наукова новизна дослідження. У магістерській роботі узагальнено й систематизовано відомості про основні мотиви лірики В. Стуса, здійснено ґрунтовний аналіз проблеми її вивчення; розроблено власні методичні рекомендації до вивчення поезії В. Стуса на уроках української літератури в 11-му класі.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її наукові результати важливі для комплексного дослідження творчості В. Стуса, особливостей вивчення його ліричних творів у закладах загальної середньої освіти.

Практичне значення дослідження. Матеріали магістерської роботи можуть використовуватися під час читання нормативних курсів і спецкурсів з історії української літератури для здобувачів освіти педагогічних університетів спеціальності 014 Середня освіта (Українська мова і

література), у процесі написання курсових і кваліфікаційних робіт. Сформульовані положення, висновки дослідження та розроблені в ньому методичні рекомендації можуть бути використані вчителями-практиками закладів загальної середньої освіти.

Апробація результатів дослідження. Основні положення магістерської роботи викладалися в доповідях й обговорювалися на *XII Міжнародній науково-практичній інтернет-конференції молодих учених і студентів (7-8 грудня 2022 р., м. Глухів)*, V Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній інтернет-конференції з міжнародною участю (16–17 лютого 2023 р., м. Глухів), XIV Всеукраїнській студентсько-викладацькій науково-практичній конференції «Мова й література у проєкції різних наукових парадигм» (21 квітня 2023 р., м. Полтава), Всеукраїнській студентській науково-практичній конференції «Актуальні проблеми лінгвістики та лінгводидактики» (11–12 травня 2023 року, м. Умань), Всеукраїнській науково-практичній інтернет-конференції «Арватівські читання – 2023», присвяченій 95-річчю від дня народження академіка Ф. С. Арвата (17 травня 2023 р., м. Ніжин), 11th All-Ukrainian Scientific Pedagogical Readings of Young Scientists, Master's and Bachelor's Degree Students «THE 21ST CENTURY CHALLENGES IN EDUCATION AND SCIENCE» (April 20-21, 2023).

Результати дослідження висвітлено в **публікаціях**:

1. Клейменов І. В. Філософія стоїцизму в ліриці В. Стуса. *Глухівські читання – 2022. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук: Збірник матеріалів XII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції* / За заг. ред. А. С. Полякової. Глухів, 2022. С. 287–289.

2. Клейменов І. В. Образ України у збірці «Палімсести» В. Стуса. *Мова й література у проєкції різних наукових парадигм* : матеріали XIV Всеукр. студ.-викл. наук.-практ. конф. (21 квітня 2023 р., м. Полтава) / ДЗ «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Полтава, 2023. 373 с., С.107–112.

3. Клейменов І. В. Мотиви громадянської лірики В.Стуса. *Глухівські читання – 2023. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук*: Збірник матеріалів XIII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. А.С. Полякової. Глухів, 2023. С. 171–173.

Структура та обсяг магістерської роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел і додатків. Загальний обсяг роботи становить 117 сторінок, із них основного тексту – 84 сторінки.

У першому розділі «Теоретичні основи досліджуваної проблеми» визначено сутність ключових літературознавчих понять дослідження: «лірика», «ліричний твір», «мотив», досліджено світоглядні засади та художні особливості поетичної творчості В. Стуса.

У другому розділі «Мотиви лірики В. Стуса» проаналізовано поетичний доробок й розкрито основні мотиви багатогранної лірики митця.

У третьому розділі «Особливості вивчення лірики В. Стуса в закладах загальної середньої освіти» проведено аналіз навчально-методичного забезпечення в аспекті досліджуваної проблеми, розкрито особливості вивчення ліричних творів на уроках української літератури в старших класах закладів загальної середньої освіти, запропоновано методичні рекомендації щодо вивчення життєпису й поезії В. Стуса в 11 класі.

У висновках узагальнено результати магістерської роботи.

Список використаних джерел складається з 82 позицій використаної літератури.

У додатках подані розроблені плани-конспекти уроків української літератури для 11 класу з вивчення життя й творчості В. Стуса, анкета для вчителів.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ДОСЛІДЖУВАНОЇ ПРОБЛЕМИ

1.1. Сутнісно-змістова характеристика понять «лірика», «мотив» у літературознавстві

Відповідно до мети дослідження – розкрити мотиви лірики В. Стуса – спершу з'ясуємо сутність ключових понять «лірика» і «мотив».

Лірика – це один із родів літератури (поряд із епосом і драмою), що відображає суб'єктивне бачення світу поетом, емоційне й особисте переживання об'єктивної дійсності. Розглянемо детальніше, як визначено це поняття в літературознавчих джерелах.

Зокрема, у «Літературознавчому словнику-довіднику» за редакцією Р. Т. Гром'яка, Ю.І. Коваліва, В. І. Теремка наголошено, що слово «лірика» походить від грецького «*λυρικός*» (лірний, твір, що виконується під акомпанемент ліри), і цей термін належить до одного з трьох родів художньої літератури, поряд з епосом і драмою, «в якому у формі естетизованих переживань осмислюється сутність людського буття, витворюється нова духовна дійсність, розбудована за законами краси. <...> Терміном «лірика» позначають також певний віршовий твір або сукупність творів, що відповідають певним естетичним критеріям» [37, с. 403].

Літературознавча енциклопедія (автор-укладач Ю. Ковалів) подає подібне трактування терміну «лірика», однак більш детально розглядає її ознаки: «рід художньої літератури, в якому через естетичне переживання осягається сутність людського буття, витворюється нова, інша дійсність, структурована за законами краси, якій властива музичність, ритмічність, метричність» [35, с. 559].

Автори підручника «Теорія літератури» (О. Галич та ін.) роз'яснюють, що лірика – це «один із трьох основних літературних родів, у якому

навколишня дійсність зображується шляхом передачі почуттів, настроїв, переживань, емоцій ліричного героя чи автора» [7, с. 284].

П. Білоус у праці «Вступ до літературознавства. Теорія літератури. Психологія літературної творчості», подаючи визначення лірики, подібне до попереднього, акцентує увагу на таких її особливостях: «...лірика не має сюжетності, оповідального начала та образів персонажів» [3, с. 52].

Не основі зазначеного, приходимо до висновку, що лірика – один із трьох родів літератури, а саме виражальний рід літератури, у якому навколишня реальність зображується через передачу думок, душевного стану, переживань і настроїв особи (ліричного героя, автора).

Усе хвилююче, те, що змушує поета переживати, стає предметом ліричного зображення. Лірика, як слушно зазначає М. Моклиця, «неминуче має справу з фантазією, уявою, з відчутими з допомогою інтуїції, але відсутніми в об'єктивному світі формами, зі сновидіннями та проявами несвідомого» [41, с. 262].

Лірика виникла з первісної пісні-танку, походить із емоційних вигуків хору як відгуків на заспів корифея. Спочатку ліричними вважалися будь-які пісні з інструментальним супроводом. Пізніше простежується протиставлення лірики епосу, де оспівувалась історія пращурів, подвиги богів і героїв. Ліричною стали називати пісню, присвячену не суспільним, а особистим почуттям людини, епізодам її внутрішнього життя: любові, дружбі, розлуці, зраді, задоволенням, розчаруванням і відкриттям.

Як літературний рід лірика сформувалася в Стародавній Греції, а розвитку здобула в Стародавньому Римі.

Характерними особливостями ліричного твору є його віршована (переважно, але не обов'язково) форма, лаконізм, монологічна форма викладу, рідше – діалог, роздум як основний спосіб вираження, часте використання опису, відсутність розгорнутого сюжету, особливе смислове навантаження поетичної мови, часте використання умовно-поетичної лексики, слів-символів тощо. В окремих ліричних творах трапляються

розповіді про події – епічні елементи; часом зустрічається і драматичний елемент (діалог). У деяких ліричних творах ліричні герої конфліктують із середовищем, що і надає цим творам драматизму.

Ліричні твори наближені до музики, увага автора зосереджується на передачі почуттів і переживань, тож ліриці притаманне правдиве емоційне ставлення поета до висловленого, простота думки. А особистість постає в ліриці не лише як автор, як об'єкт зображення, а й як його суб'єкт.

У ліричному творі розповідається від ліричного «Я», тобто від ліричного героя. За підручником «Теорія літератури» авторства О. Галича, В. Назарця та Є. Васильєва, «це своєрідна уявна особа, настрої, думки й переживання якої передано у творі» [7, с. 286]. Але не треба прирівнювати ліричного героя твору й автора, незважаючи на те, що він може мати його переживання, емоції, духовні цінності та ін.

У літературознавчій науці виділено багато ліричних жанрів, зразки яких представлені у світовій літературі. Зокрема, це такі жанри, як *ода, пеан, гімн, канцона, псалми, мадригал, дифірамп, сонет, альба, рубаї, епіталама, серенада, епітафія, епіграма, елегія, послання, думка (дума), пісня, романс, медитація* та ін.

Зауважимо, що через постійний розвиток художньої літератури лірика збагачувалася новими жанровими утвореннями. Так, зустрічаються жанри, запозичені з музики (марш, ноктюрн, прелюдія, вальс, варіація, сюїта, симфонія, рапсодія, реквієм, ораторія, кантата). У «чистому» вигляді жанри трапляються рідше, скоріше бачимо їх синтез.

У літературознавстві наявна ідейно-тематична класифікація лірики. Відповідно до цього автори підручника «Теорія літератури» О. Галич, В. Назарець та Є. Васильєв розглядають громадянську (або політичну), філософську, пейзажну, любовну (або інтимну) [7, с. 286].

Громадянська (або політична) лірика розкриває суспільно-політичні питання і громадянські почуття, часом оспівує відомих історичних осіб («Заповіт» Т. Шевченка, «Золотий гомін» П. Тичини, «Любіть Україну»

В. Сосюри та ін.). У цій групі поезій розрізняють «суспільно-політичну («Антиглобалістичне» П. Скунця) і патріотичну («Мені однаково» Т. Шевченка) тематики» [79, с. 261].

У *філософській ліриці* розглядаються питання сенсу людського життя й суспільства, добра і зла, онтологічні й екзистенційні проблеми, а раціональне у таких творах переважає над емоційним. Філософська лірика представлена такими жанрами: елегія, етюд, сонет, газель, рубаї та ін. В українській літературі філософські ліричні твори писали В. Симоненко, М. Рильський, А. Малишко, П. Тичина, Ліна Костенко та ін. Серед хрестоматійних зразків такої лірики – «Мені однаково, чи буду...» Т. Шевченка, «Ти знаєш, що ти – людина?» В. Симоненка, «Похорон друга» П. Тичини, «Як добре те, що смерті не боюсь я» В. Стуса та ін.

Пейзажна лірика передає почуття й емоції ліричного героя, спричинені спогляданням явищ природи, пейзажів («Гаї шумлять» П. Тичини, «Васильки» В. Сосюри тощо).

В *інтимній ліриці* відтворюються переживання героя через особисте життя. Серед її різновидів виділяють *любовну* (про кохання як стан душі ліричного героя: «Чого являєшся мені у сні?» І. Франка, «Так ніхто не кохав» В. Сосюри; *еротичну* (про тілесне чуттєве кохання (збірка «Золоте ябко» Д. Павличка); *родинну* («Сива ластівка» Б. Олійника); *лірику дружби* («Без вожаків» П. Скунця) [79, с. 261].

Також наявна й інша класифікація лірики з погляду виражального – поділ її на *медитативну* й *сугестивну*. Зокрема, *медитативна лірика* охоплює твори, «в яких домінують роздуми над вічними проблемами буття» [7, с. 287].

Сугестивна лірика (лат. suggestio – натяк, навіювання) розкриває духовну сферу, внутрішні морально-психологічні конфлікти, передає емоційні стани без пояснення причин, спирається на асоціації, додаткові відтінки значень й інтонацій.

Н. Ференц наводить також аргументи щодо наявності публіцистичної,

сатиричної, релігійної, наукової лірики [79, с. 259–261].

Предметом *публіцистичної лірики* є соціальні, політичні, світоглядні проблеми й завдання: утвердження чи заперечення певної думки. Тому вона має конкретного адресата – одну особу чи широке коло читачів, спосіб вираження в ній – декларація. Публіцистична лірика наявна в жанрах монологу, послання, оди, памфлету, репортажу, відкритого листа.

Сатирична лірика охоплює твори різних жанрів, де викриваються негативні явища в житті суспільства чи людини (поєми «Кавказ», «Сон» Т. Шевченка, «Ельдорадо», В. Самійленка, «Сідоглавому» І. Франка та ін.). Автори таких творів використовують гіперболу, гротеск, карикатуру, іронію, сарказм та ін. засоби комічного.

Сатиру представляють такі жанри, як пародія, сатирична мініатюра, епіграма, сатирична авторська пісня, мікробайка, сатиричний діалог, парадоксальний афоризм, ліричний фейлетон, епітафія, сатиричний памфлет, репліка, дружній шарж, естрадний куплет.

Релігійна лірика відтворює релігійні почуття та переживання («Молитва» Т. Шевченка, «Легенда про вічне життя» І. Франка, «Господи, гніву пречистого...» В. Стуса та ін.), може містити й філософські мотиви.

Ліричні твори, у змісті яких є науковий компонент, належать до *наукової лірики*. Наукові проблеми осмислювали І. Драч («Балада про ДНК»), М. Бажан («Число») та ін. Водночас наукова лірика може мати філософський або медитативний чи публіцистичний характер.

Зауважимо, що інше ключове поняття нашого дослідження – *«мотив»* – пов'язане з лірикою. Мотив (франц. *motif*, від лат. *motus* – рух) є однією з найважливіших категорій поетики. Цьому поняттю приділили увагу багато вчених, які аналізували окремі мотиви в межах одного твору, у творчості одного чи різних авторів, літературного спрямування, розробили теоретичну основу мотивного аналізу (А. Веселовський, Б. Томашевський, В. Пропп й ін.).

Поняття «мотив» було вперше теоретично обґрунтовано в «Поетиці

сюжетів» О. Веселовського. Учений дослідив їх повторюваність в оповідних жанрах різних літератур. Вона виявляється в межах окремого твору.

Засновник мотивного аналізу Б. Гаспаров наголосив, що «у ролі мотиву може виступати будь-який феномен, будь-яка змістова «пляма» – подія, риса характеру, елемент ландшафту, будь-який предмет, виголошене слово, колір, звук тощо; єдине, що визначає мотив, – це його репродукція в тексті» [5, с. 178].

У літературознавчій енциклопедії (автор-укладач Ю. Ковалів) поняття «мотив» інтерпретується як «стійкий формально-змістовий компонент художнього твору чи критичної або літературознавчої праці, усвідомлена причина творчості або аналізу, зумовлена художніми та науковими потребами, відповідними інтелектуальними діями» [36, с. 78].

П. Білоус розглядає мотив як найпростішу розповідну (епічну) одиницю і зауважує, що «у сучасному літературознавстві цей термін здебільшого застосовують до ліричних творів (мотив кохання, смутку, самотності, осінній чи весняний мотив тощо)» [3, с. 324].

Розглянемо, як визначається поняття «мотив» щодо ліричного твору. Варто зазначити, що терміни «тема» і «мотив» в інтерпретації лірики часто перегукуються.

Принагідно зазначимо, що тема – «центральне змістова коло подій, представлених у творі, що формують художню основу епічного, драматичного чи ліричного творів» [36, с. 472]. Іноді не розрізняють мотив і тему, виділяють соціальні, політичні, громадянські мотиви, що призводить до їх ототожнення з тематикою творів.

У літературознавчому словнику-довіднику за редакцією Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка поняття «мотив» трактується як вияв теми: «тема ліричного твору або неподільна смислова одиниця, з якої складається фабула (сюжет): мотив відданості вітчизні, жертвності, зради коханого тощо» [38, с. 469].

Натомість у літературознавчій енциклопедії (автор-укладач Ю. Ковалів) розмежовуються поняття «мотив» і «тема». Тема визначається ширшим у порівнянні з мотивом поняттям, «витворює загальнішу семантичну одиницю, що складається із сукупності мотивів» [36, с. 79].

В. Будний і М. Ільницький стверджують, що поняття мотив є багатозначним і часто виступає «синонімом теми або образного її втілення» [5, с. 175]. Водночас ці вчені наголошують, що «тема як інваріант містить парадигму варіантів – мотивів, які розгортаються в синтагматичній послідовності, вибудовуючи образну систему твору, зокрема сюжет (образ події), і виражаючи його ідею – авторський задум, ставлення до зображеного предмета, його інтерпретацію [5, с. 174].

Спільним для мотиву й теми є їх смислове значення у творі, акцентоване у вигляді ключових слів. Окремий мотив чи система мотивів слугують для реалізації теми твору, для її розвитку.

У нашому дослідженні, присвяченому мотивам ліричних творів, трактуємо мотив, відповідно до літературознавчого словника-довідника, як тему ліричного твору або смислову одиницю, з якої складається фабула (сюжет). При цьому не відкидаємо думки вчених, що тема є ширшим у порівнянні з мотивом поняттям. Мотиви є її реалізацією через певні смислові складові. Наприклад, поширена в літературних творах тема любові до Батьківщини може реалізовуватися через мотиви патріотизму, відданості вітчизни, жертвовності заради неї, ностальгії за рідним краєм та ін.

У ліричному творі мотиви є більш самостійними, ніж в інших родах літератури, де вони залежать від розвитку дії. У ліриці – це скоріше повторювана сукупність почуттів й ідей. А провідний мотив в одному або в кількох творах визначають як лейтмотив. «Мотив відіграє ключову роль у формуванні всієї структури художнього твору, художньої картини світу поета» [46, с. 100].

Мотив, як уже було зазначено, тісно пов'язаний із темою, а також з ідеєю, фабулою, сюжетом художнього твору. У широкому розумінні він

тракується як структурно-семантична одиниця, що може функціонувати на різних рівнях художнього тексту – ідейно-тематичному, сюжетному, наратологічному, композиційному, просторово-часовому, персонажному тощо. Термін «мотив» побутує і в значенні теми й проблеми творчості письменника.

На думку О. Веселовського, мотив становить основу сюжету літературного твору (образну одиницю сюжету), що будується, за вченим, за допомогою додавання мотивів [5, с. 179]. Мотив забезпечує рух сюжету й може бути визначеним лише в системі сюжету. «Роль і художньо-виражальні функції мотиву виявляються в фабулі і сюжеті конкретного твору, в структурі ліричного вірша, циклу, в контексті творчості письменника, у групі типологічно споріднених творів різних письменників» [38, с. 469].

Для втілення свого задуму автор часто використовує досить багато окремих взаємодіючих між собою мотивів. Мотив може виступати як характеристика того чи іншого персонажа. А в ліричному творі категорія «мотив» тісно пов'язана з образом ліричного героя, визначає його динаміку і тип. Мотиви тісно корелюють між собою, визначають особливості індивідуального стилю певного автора, можуть бути специфічними для будь-якого літературного напрямку, епохи, школи, виконують ряд функцій у творі: динамічну (сюжетну), структурну, стильову, жанровоутворювальну.

Отже, лірика – один із трьох родів літератури, у творах якого художньо відображені думки, душевні стани, настрої певної особи (ліричного героя), витворюється нова духовна дійсність, розбудована за законами краси. Головним у ліриці є не подія, а її емоційне переживання. Родові особливості лірики враховують під час дослідження «мотивів» у ліричному тексті. Поняттю «мотив» у літературознавчій науці надаються різні смислові відтінки, простежується його гнучкість, здатність до видозмін й об'єднання з іншими мотивами, зв'язок із темою, фабулою, сюжетом, ідеєю художнього твору, ліричним героєм. Мотив є реалізацією більш широкого поняття – теми. У дослідженні беремо за основу визначення терміну в

літературознавчому словнику-довіднику за редакцією Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка, а саме: трактування мотиву як теми ліричного твору або неподільної смислової одиниці, складника фабули (сюжету). Мотив важливий для створення поетичної картини світу, для характеристики образу ліричного героя, розкриття ідеї твору. Він є складником індивідуального стилю митця.

1.2. Світоглядні засади та художні особливості поетичної творчості В. Стуса

Василя Стуса по праву називають сумлінням нашої нації. Його, правдолюбну й сильну духом нескорену особистість, репресувала й знищила тоталітарна система. Вона на довгий час присудила його твори на замовчування й небуття на Батьківщині. Нині про Стуса написано багато праць, знято фільми, його художній доробок знає та цінує український читач.

Аналіз творчості митця неможливий без знайомства з його особистістю, адже В. Стус писав про те, що пережив сам, відтворив власні болі, страждання і маленькі радості на своєму нелегкому життєвому шляху. Він був родом із Донбасу, закінчив із срібною медаллю середню школу в Донецьку, навчався в Донецькому педагогічному інституті й з юних років полюбив українську мову й літературу, переживав через неповноцінне становище української мови на Донбасі, був учасником літературного об'єднання «Обрій», закликав протистояти денаціоналізації свого народу.

Життя митця було багате на різноманітні події, як гарні, так і драматичні. Були в ньому часи вчителювання на Кіровоградщині, у містечку Горлівка на Донбасі, служба в армії на Уралі, праця літературного редактора у газеті «Соціалістичний Донбас», участь у київському Клубі творчої молоді, навчання в аспірантурі Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка АН УРСР й виключення з неї через публічний виступ проти арештів української

інтелігенції, спілкування із національно свідомими шістдесятниками Іваном Світличним, Аллою Горською, В'ячеславом Чорноволом, Лесем Танюком та ін., які були близькі Стусові запереченням тоталітарного режиму з його придушенням прав людини й ствердженням меншовартості української культури й літератури. Стус був борцем за права людини, зокрема, став членом Української Гельсінської групи захисту прав людини, а в 1979–1980 рр. – її головою). 1978 р. він став почесним членом англійського ПЕН-клубу.

Були й випробування в долі поета, пов'язані спершу зі змушеною тимчасовою працею не за фахом задля заробітку (будівельником, кочегаром, інженером), зі стеженням за ним спецслужб, із заборонаю друку його творів як опального митця, а потім – із ув'язненнями за активну громадянську позицію, духовну незалежність і боротьбу за демократію та перебуванням на виправних роботах у таборах, з яких після другого арешту він так і не повернувся, та до останку не зрікся своїх переконань.

«Голови гнути я не збирався, – писав поет, – бодай що б там не було. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь якого я мушу обставати до загину» [73, с. 298]. Тож тоталітарна система не зламала дух митця. Незважаючи на життєві негаразди й випробування, антилюдяні обставини буття, В. Стус багато зробив для української культури як письменник, перекладач, літературознавець.

Він є автором статей про творчість Г. Белля, Б. Брехта, В. Свідзинського, написав працю «Феномен доби» про поета П. Тичину.

В. Стус знав декілька мов (німецьку, французьку та англійську), що дозволило йому займатися перекладом. Перекладав твори А. Рембо, П. Верлена, Ш. Бодлера й ін.

За життя автора тільки за кордоном вийшли збірки поезій митця «Зимові дерева» (1970), «Веселий цвинтар» (1971), «Час творчості / Dichtenszeit» (1972), «Свіча в свічаді» (1977), «Палімпсести» (1986), які були зустрінуті із захопленням. «Птах душі» – остання, вилучена в концтаборі

збірка віршів В. Стуса. Лише в незалежній Україні з постаті В. Стуса було знято ідеологічне табу, а його поезія повернулася до українського читача, вийшли по-новому впорядковані книжки, багатотомники.

Так, дослідниця М. Коцюбинська впорядкувала поетичну збірку митця «Дорога болю» (1990), видала його твори в шести томах. На початку 1990-х років були опубліковані також збірки поезій «Під тягарем хреста» (1991), «Вікна в позапростір» (1992), що ствердили пошук автором гармонії в дисгармонійній дійсності.

В. Стус став для нашого народу символом незламності, мужності, стійкості, рішучості, незнищенності, правдо і свободолюбства. Вірші поета, «написані у 70-80-х роках ХХ століття, стали символами інтелектуального дисидентського спротиву» [19, с. 83]. Його самобутня й глибоко національна творчість відтворила найістотніші прикмети своєї доби, потужне духовне життя автора, стала зразком мистецтва світового рівня.

С. Кириченко зауважила ставлення поета до власної лірики: «Він говорив про поезію, як про живе створіння, що жило окремим від нього життям, і силувати його – як обламувати живі пагони!» [21, с. 19].

У поезії В. Стуса присутній «...наскрізний вітаїстичний пафос, там є щира радість од сприймання життя, постійна прага пізнання світу й себе, відчуття внутрішньої свободи. Як вірець найморальніших чеснот він розкриває нам свою душу, нехай глибоко зранену, болючу, але живу «під вічністю високого неба». І цим екзистенційним саморозкриттям утверджує себе на полі справжнього мистецтва» [40, с. 268].

На формування Стуса як поета вплинули твори В. Гете, Р. Рільке, Т. Шевченка, представників поезії «Розстріляного відродження». В. Стус синтезував фольклорні джерела творення художніх образів, спирався на світову модерністську поезію ХХ століття, яку вивчав в оригіналі, а також успадкував риси філософії екзистенціалізму. На поетичний світ й мислення митця Стуса вплинули французькі екзистенціалісти Жан Поль Сартр й Альбер Камю.

Відтак його світоглядна настанова близька до екзистенціалізму (від лат. *exsistentia* – існування), філософії, що «...ґрунтується на свідомому виборі людиною власної долі – навіть у ворожому й абсурдному світі. Вона передбачає високий рівень індивідуальної відповідальності» [4, с. 196].

Умови ув'язнення поета вплинули на залучення «екзистенціалів» (абсурд, самотність, смерть, тривожність, страждання та ін.) у поезії збірок «Час творчості» і «Палімпсести». Але навіть перебуваючи в ув'язненні далеко від батьківщини, В. Стус був внутрішньо вільним, ніж ті митці, які «зламалися» під тиском тоталітарної системи й стали співпрацювати з нею.

«За всіх лихих обставин вистояти, бути самим собою, не втратити людської й національної гідності – це був девіз Василя Стуса» [73, с. 295]. Він позначився на його поезії, яку вважають стоїчною, такою, що містить риси європейського екзистенціалізму і, зокрема, філософії стоїцизму, насамперед ідею «трагічного стоїцизму».

«Трагічний стоїцизм» В. Стуса викликаний не лише арештами, ув'язненнями і засланнями в табори. Екзистенціалізм якраз захопив В. Стуса ідеєю стоїцизму, упевненістю, що складним умовам життя людина може протипоставити свої внутрішні сили, духовність і віднайти таким чином власну сутність. Екзистенційна лірика Стуса розкриває внутрішнє єство людини, яке робить її неповторною.

Крім екзистенціалізму, в поезії В. Стуса наявні й риси інших стилів, наприклад, імпресіонізму, сюрреалізму. «Увага до деталей, у тому числі до кольорів, увага до миті на противагу вічності, прагнення «позичати» з інших мистецтв засоби вираження (зокрема, картинність живопису в поезіях "Виробничий образок", "В колгоспі (образок)")» [52, с. 8].

Аналізуючи поетичну творчість поета, не можна не простежити її розвитку.

Уже сповнена життєрадісних романтичних мотивів дебютна збірка «Круговерть», що відбивала світобачення шістдесятників, засвідчила неабиякий талант поета, який прагнув осягнути незнані горизонти буття,

знайти своє місце в ньому. Автор пишається красою та гармонією світу, стверджує високі ідеали добра, справедливості, любові до народу й Батьківщини. Збірка «Круговерть» складалася з трьох розділів, але 1965-го року було розкидано її набір, а повністю відновити не вдалося.

Уже перша збірка, за характеристикою М. Ткачука, «окреслила характер художніх шукань поета: метафоричність, інтелектуалізм, карбованість слова, напруженість і тонкість почуттів у моделюванні образу, уміння філософськи осмислити життєві реалії» [70, с. 90].

На думку Г. Савчук, збірка «Круговерть» позначена дидактизмом, який «спрямований на самого письменника, покликаний контролювати авторські думки й почуття» [52, с. 7].

Друга збірка «Зимові дерева», написана вже зрілим автором, заперечувала духовну, інтелектуальну задуху й лицемірство радянської дійсності, містила історіософські бачення долі України, порушувала вічне питання пошуку гармонії у світі. Уже сама назва натякає на «замерзлість» радянського суспільства в задушливій атмосфері застою. Збірка має циклічну будову.

Поет розкрив тут мотиви кохання, зневіри, самоти. Причому він самотній, навіть перебуваючи поряд із коханою людиною, чи на лоні природи, у всесвіті тощо. Але почуття самотності є для нього природним, нормальним, уписується в межі філософії екзистенціалізму.

«Бентежний погляд на світ і на себе, поєднання шляхетних поривань душі з розчаруваннями, самовипробування й інтимність почуттів, жорстокість сьогодення, глибокі міфологічні натяки і гіркі історичні реалії – тематичні лінії збірки Стуса» [73, с. 298].

У власній передмові до збірки під назвою «Двоє слів читачеві» В. Стус виклав свої міркування щодо поезії: «...поет повинен бути людиною. Такою, що повна любові, долає природне почуття зненависті, звільнюється від неї, як од скверни. Поет – це людина. Насамперед. А людина – це, насамперед, добродій. Якби було краще жити, я б віршів не писав, а – робив би коло

землі. Ще зневажаю політиків. Ще – ціную здатність чесно померти. Це більше за версифікаційні вправи! Один з найкращих друзів – Сковорода» ...» [4, с. 195].

Ліричний герой В. Стуса, як відомий філософ Г. Сковорода, прагне до самопізнання, виявляє індивідуально-неповторне, особистісне, що не допускалося в тоталітарному світі, вважалось ворожим в умовах радянського колективізму. Тому збірка «Зимові дерева» була заборонена владою.

Улюбленими жанрами поета стали лірична медитація, яка синтезує риси елегії, сатири, власне вірш-сповідь, етюд і ліричний образок.

Твори характеризуються емоційністю, посиленням емоційності. Автор експериментує з формою (енжамбеман), мовою (використання оказіоналізмів, тобто авторських новотворів).

Третя поетична збірка «Веселий цвинтар» розкрила творчі шукання нескореного жорстокій владі митця. Назвою збірки став оксиморон, що поєднує протилежні за значенням поняття і перетворюється на символ. Поет уже в заголовку збірки проводить думку, що душевна смерть гірше фізичної загибелі.

Провідним мотивом у поетичній збірці є абсурд, викликаний баченням і переживанням автором умов життя людей у Радянському союзі з абсурдною в ньому політикою, тоталітаризмом, ієрархією влади, брехнею. Скориставшись сюрреалістичною технікою, поет створив сатиричні й гротескні образи, ствердив, що радянське суспільство перетворилося на театр абсурду, де людина губиться в натовпі, стає ніким, нівелюється її особистість. Однак ліричний герой митця долає це замкнене коло існування, абсурдність буття завдяки своїй внутрішній свободі.

Вершина поетичної творчості В. Стуса – це збірка поезій «Палімпсести», написана Стусом у таборі й на засланні. (1986), назва якої походить від назви пергаменту, на якому стертий текст прочитувався за новим текстом, й символізує незнищенність мистецького слова й

подвижництво митця слова, який своїми працями не дозволяє напасникам знищити історичну пам'ять українського народу, відроджує її.

Цю збірку поет творив в ув'язненні в надзвичайно складних умовах, коли рукописи забирали, спалювали, тож треба було повторно писати вже з пам'яті, що було нелегкою працею, яку автор називав сізіфовою.

М. Коцюбинська, аналізуючи збірку «Палімпсести», однією з головних ознак поезики лірики митця визначає внутрішню структуру палімпсестів: «...на давніший текст нашаровуються пізніші, новіші, але не стираючи, не нищачи претексту – він проступає виразно, взаємодіючи в оригінальний спосіб із пізнішими нашаруваннями. Спогади, враження – давні, ще і ще давніші – відсуваються на задній план, осідають, але проглядають крізь пізніші напластування...» [4, с. 196].

Духовна лірика Стуса періоду збірки «Палімпсести» жанрово нагадує «Сад божественних пісень» Г. Сковороди. На переконання Н. Зборовської, психотип українського філософа, який «справді прагне померти, тобто очиститися, визволитися від нерозважливого впливу тіла і пізнати чистоту, якою є трансцендентна істина», вивершив у «старосвітській» літературі Г. Сковорода, згодом – у поезії Т. Шевченко, у сучасній літературі – В. Стус» [18, с. 80].

Збірка порушує важливі філософські, етичні й духовні проблеми буття людини в сучасному світі: життя і смерті, духовного вибору, відповідальності за зчинене зло, духовного становлення людини як Божого помислу. Відтак поезії у ній нагадують молитви.

«Палімпсести» містять основні характеристики Стусової поезії, серед яких літературознавці визначають: «"схоплення" почуттів до того, як вони сформувалися, молитовне ставлення до поезії (Ю. Шевельов); зведення ролі поетичної теми до мінімуму (В. Моренець); герметизм, суміщення абстрактного й конкретного; художній епатаж; накладання різних станів душі та ін.» [52, с. 19].

Остання збірка «Птах душі», яка була загублена в архівах КДБ, засвідчила вихід поета за межі земного буття у вище царство. Цю збірку бачив В. Овсієнко (побратим В. Стуса), який відзначив перевагу верлібрів. І сам В. Стус стверджував, що зацікавлений вільним прозовіршем В. Вітмена.

М. Ткачук слушно відзначив провідні ознаки поезії митця: «Духовність і гуманізм, стоїцизм і екзистенціалізм – важливі риси лірики Василя Стуса, що маркують його художній світ» [70, с. 92].

Стильовими особливостями поезії митця є наявність у творах внутрішніх монологів, розгорнутих порівнянь, метафор, антитез, алітерацій. Він застосовує діалектизми, архаїзми, власні новотвори (серцеокий, стобіль, душогубці, «пожежностегна», «розлукозустріч») тощо. Найбільшу увагу серед образних висловів Стуса привертає метафора, дослідники відмічають метафоричність мислення в його творах.

Наскрізними в ліриці В. Стуса є концептуальні домінанти дороги, серця, душі, України, образи дому, землі тощо. При цьому домінанта болю є однією з ключових (біль фізичний і біль духовний), набуває символічного й метафоричного значення, поєднуючись із образом дороги (метафора «дорога болю») і віддзеркалюючи трагічний життєвий шлях В. Стуса:

Благословляю твою сваволю
дорога долі, дорога болю... [63].

За І. Дзюбою, у творах В. Стуса наявний «...разюче нетрадиційний, ятрущий образ України» [12, с. 13]. Україна є для Стуса етичним й естетичним ідеалом, асоціюється з узагальненим поняттям жіночності. Поет був істинним Українцем і відстоював у влади все українське: мову, культуру, традиції, духовність тощо. Образ України витіснив образи жінки, родини, навіть молитва в його творах звернена до Батьківщини, любов до якої пов'язана з почуттям власної гідності й гордості української людини:

Дай, Україно, гордого шляху,
дай, Україно, гордого лику! [63].

Важливими рисами поезики В. Стуса є пильна увага до речей, які оточують ліричного героя (Хрещатик, Софія, частокіл, калина), тавтології (у пеклі запеклим, за біль біліша тощо) навколо центральних образів, гіперболи, передача не лише власного болю, а й болю однодумців, близьких йому по духу людей (стобіль). Мета цих засобів – привернути увагу до ключових ідей поезій.

Твори скупі на кольори, автор використовує здебільшого чорні, білі, зрідка сині й жовті (дорогі серцю) барви, а червону замінює домінанта кров.

Ліричний герой поезії митця наближений до самого автора, має його світогляд, життєві цінності, філософське мислення. Основна його ознака – трагічний стоїцизм, що постав на сформованій у складних обставинах життя (ув'язнення, перебування в карцері) власній філософській системі, на яку також вплинуло осягнення митцем філософії екзистенціалізму.

У світі лірики В. Стуса, який був приниженим тоталітарним насиллям, але смертю відстояв право на духовне життя, відтворено незмірний діапазон почуттів: від різних станів існування до стану небуття, вічного життя поза смертю або безсмертям.

«Василь Стус – один із тих, чия висока офіра дає право нам бути нацією. Його твори – рідкісний органічний сплав філософської глибини, громадянської мужності й високої художності» [53, с. 245].

Отже, трагічний життєвий шлях, мистецьке самоствердження попри переслідування й позбавлення волі, захоплення новітніми течіями в філософії й творчістю зарубіжних і вітчизняних митців зумовили світосприйняття, поетичний світ В. Стуса. Він створив високохудожню лірику, що поєднала почуття й думку, слово й концептуальний образ. У ній органічно переплелися інтелектуальна напруга, екзистенціальне сприймання буття, глибокий народний світогляд й образність. У художньому світі митця протистоять добро і зло. Ліричний герой наближений до автора, є сильною духом самотньою особистістю, яка болісно реагує на муки й горе, осягає сутність людського життя, своє призначення в ньому.

Висновки до розділу 1

Аналіз ключових понять дослідження виявив, що лірика – один із трьох родів літератури, у творах якого головним є не події, а емоційне переживання, передача почуттів емоцій ліричного героя.

Характерними особливостями ліричного твору є його віршована (переважно) форма, лаконізм, монологічна форма викладу, рідше – діалог, часте використання опису, відсутність розгорнутого сюжету, особливе смислове навантаження поетичної мови.

Поняття «мотив», пов'язане з лірикою, у літературознавчій науці не є однозначним, простежується його зв'язок із темою, фабулою, сюжетом, ідеєю художнього твору, ліричним героєм. У дослідженні слідом за редакторами літературознавчого словника-довідника (Р. Гром'яком, Ю. Ковалівим, В. Теремком) трактуємо мотив як тему ліричного твору або неподільну смислову одиницю, складник фабули. При цьому враховуємо міркування літературознавців, що для реалізації теми можуть слугувати кілька мотивів.

Однією із центральних в історії української літератури є непересічна й творча постать В. Стуса, якого ще за життя визнала літературна Європа. Духовність, емоційність, любов до людини, філософічність, риси стоїцизму й екзистенціалізму – важливі прикмети лірики поета, маркери його художнього світу. Як лірик Стус застосував нові форми поетичного вираження, у його творах наявні внутрішні монологи, розгорнуті порівняння, яскраві метафори, антитези, діалектизми, архаїзми, власні новотвори. Він пов'язав символічні образи, гротеск, іронію, ліризм, багатозначність слова, поетику екзистенціалізму, сюрреалізму, абсурду, властивих сучасній світовій поезії.

Лірика В. Стуса вписується в національний і загальнолюдський контексти, передає читачеві унікальний духовний досвід, засвідчує еволюцію свідомості митця. Це актуалізує інтерес до її наукового дослідження.

РОЗДІЛ 2

МОТИВИ ЛІРИКИ В. СТУСА

2.1. Мотиви філософської лірики поета

Василь Стус – це митець із несхитною життєвою позицією, з власною філософією людського буття, особистість зі стоїчною безкомпромісністю. В. Стус «...став символом незнищенності людського духу, національної гідності й мистецького самоутвердження попри всі заборони, переслідування, арешти, заслання, тюрми й табори» [70, с. 89]. Перед його любов'ю до України і незламністю духу тоталітарна система виявилася безсилою – митець духовно переміг, зберіг вірність своїм ідеалам, що відобразилося в його творчості, яку не випадково визначають як стоїчну, адже вона ілюструє стійкість і мужність автора в обстоюванні правди й добра.

На переконання І. Дзюби, «говорячи про ті чи інші мотиви Стусової поезії, слід пам'ятати про умовність їх виокремлення. Власне, всі вони поєднуються в ній у загальну картину. Поезія ця в принципі непрограмова, нетематична. Або, інакше кажучи, вона вся на одну «тему»: поетове самопочуття, стан його «Я» [67, с. 10].

Дійсно, лірика В. Стуса розкриває стан душі ліричного героя, наближеного до автора, наповнена філософським змістом.

Філософські аспекти творчості В. Стуса досліджували І. Дзюба, О. Рарицький, М. Ткачук та ін. Однак особливості розкриття філософії екзистенціалізму й стоїцизму в поезії митця потребують детальнішого розгляду, сучасного прочитання, як і мотиви його філософських творів.

Екзистенціалісти зосереджуються на питанні автентичності буття, розглядають людину як таку, що здатна сама обрати свою долю, прагне до свободи, що дає їй можливість осягнути сенс свого життя, але зробити вільний вибір людина здатна в «межовій» ситуації, тобто під загрозою

смерті, у сильному стресі чи у найскладеніших життєвих обставинах. Ці положення екзистенціалізму розкриті в працях М. Гайдеггера, Ж.-П. Сартра, М. де Унамуно, з якими В. Стус був ознайомлений. Відтак його поезія має ознаки європейського екзистенціалізму, філософії стоїцизму (ідея «трагічного стоїцизму»).

Принагідно зазначимо, що «Стоїцизм – одне з найвідоміших філософських учень доби пізньої античності, яке виникло в Афінах приблизно 300 років до н.е. <...> Стоїцизм став відповіддю на труднощі й запити людини, оскільки запропонував такі духовні практики, які здатні стабілізувати та врівноважити людське існування» [56, с. 37–38]. Стоїки прагнули досягти душевного спокою, бути мужніми і витривалими у життєвих випробуваннях, відстоювали людську свободу, пропагували цінність кожної миті життя та відкидали страх перед смерт, яку розглядали як вищу духовну буттєву форму.

Розглянемо особливості цієї філософії в поезіях В. Стуса та пов'язані з нею мотиви.

Зокрема, поезія «*Крізь сотні сумнівів я йду до тебе*», що написана верлібром, є особливою поетичною декларацією митця на тему екзистенційного вибору.

Провідний *мотив* твору – непереборна віра людини в себе, у незламність свого духу, у подолання всіх життєвих перепон на шляху. Розкривається цей мотив через образ ліричного героя. Він, роблячи екзистенційний вибір, шукає добро, правду і справедливість, незважаючи на те, що на його життєвому шляху постає «сто зневір». У поезії наявний наскрізний для творчості митця «образ трансцендентного відземного пориву» (В. Моренець) [53, с. 249]. Ліричний герой є взірцем мужності, він непохитно прагне екзистенційної свободи, духовності, що символізує небо:

Моя душа, запрагла неба,
в буремнім леті держить путь на стовп
високого вогню, що осіяний

одним твоїм бажанням [64, с. 71].

В основу вірша покладено мотив шляху, що є символічним втіленням духовного зростання особистості, її відповідальності за власний вибір. Шлях ліричного героя складний, небезпечний, потребує високої жертвовності, сили волі, міцї духу:

зі щовба на щовб, аж поза смертні грані
людських дерзань, за чорну порожнечу,
де вже нема ні щастя, ні біди [64, с. 71].

Принагідно зазначимо, що «щовб» – це шпиль гори, що символізує височінь духовних прагнень героя» [73, с. 300]. Ліричний герой осягає своє призначення бути «предтечею», тобто першим на обраному шляху.

У поезії з промовистою назвою *«Терпи, терпи – терпець тебе шліфує»* наявні роздуми ліричного героя (alter ego автора) над своїм життям. Автор розкриває тут сукупність власних життєвих правил: готовність терпіти випробування, розвиватися, ставати мужнішим через страждання, що підкреслено метафоричною сполукою «терпець тебе шліфує, сталить твій дух»; ствердження самотності людини на її шляху; проголошення відданості тому, що визначено долею.

Лексичні дієслівні повтори в поезії («стій, стій», «терпи, терпи») поет застосував для посилення звучання наказу ліричного героя собі бути стійким, терплячим, незважаючи ні на які випробування («шлях до раю, пекла чи полону» [64, с. 276]).

Тож у цій поезії звучить провідний мотив стійкості в складних обставинах, готовності терпіти випробування, а через страждання – удосконалюватися, ставати сильнішим. На розкриття цього мотиву спрямована метафорична сполука «терпець тебе шліфує, сталить твій дух». Інші мотиви, пов'язані з філософією екзистенціалізму: самотності людини на обраному шляху, відданості призначеній долі як реальній даній наперед у земному бутті. Розкриттю їх сприяють порівняння «шлях ..., як побратим», метафори «свій шлях ..., що твоїм назвався» та ін. Водночас ці засоби

дозволяють досягнути ідею твору: невідривність особистості від її буттєвого призначення.

Ідея стоїцизму, сповідувана В. Стусом, відчутна і в поезії «*Господи, гніву пречистого*». За жанром – це медитація («вірш філософського змісту, у якому автор передає свої глибокі роздуми про деякі важливі проблеми, інколи глобального значення (життя і смерть, дружба і кохання, людина і природа» [78, с. 208]). Цей твір є зразком такого різновиду медитації, як віршована молитва (адже звернення до Бога і є молитвою, на що вказують також слова «*благаю*» та «*спасибі*»).

«Найвиразнішим мотивом творчості В. Стуса є мотив Бога, пошуків його й досягнення» [78, с. 208]. Присутній він і в цьому творі.

Ліричний герой долає страх перед очікуваними муками й смертю, і звертається в молитві до Бога з проханням допомогти йому витримати у фізичних і духовних злигоднях, не осудити його за надію:

Господи, гніву пречистого
 благаю – не май за зле.
 Де не стоятиму – вистою.
 Спасибі за те, що мале
 людське життя, хоч надією
 довжу його в віки [64, с. 62].

У цій медитації антитезою сумнівів постає віра («Вірою тугу розвіую»).

Лейтмотивом поезії є показ сили духу людини-патріота, її духовного покликання служити народу. Дійсно, у творі втілена екзистенційна проблема вибору, а вибором ліричного героя є саме шлях служіння рідному народові. І Бог, віра допоможе йому досягти цієї вагомої мети.

Рядки «Де не стоятиму – вистою» є своєрідною обітницею митця. У них звучать ідея трагічного стоїцизму, екзистенційна ідея віри людини у свої сили.

У творі є звернення й до рідної матері, яка постає як символ жертвності й чистоти. Ліричний герой дякує їй за виховання духовності, якою керується в житті, ні про що не жалкуючи:

щоб був я завжди такий,
яким мене мати родила
і благословила у світи... [64, с. 62].

У цій поезії стверджено безсмертя духу людини, яка в тяжких випробуваннях гартується й залишається собою, відстоює свою самототожність, духовність і не шкодує про свій життєвий вибір.

Ще одна медитація у філософській ліриці В. Стуса – *«Як добре те, що смерті не боюсь я»* – розглядається літературознавцями як життєве кредо ліричного героя. Філософія стоїцизму відтворена в ній, зокрема, у таких рядках:

Як добре те, що смерті не боюсь я
і не питаю, чи тяжкий мій хрест,
Що перед вами, судді, не клонюся
в передчутті недовідомих верст [64, с. 50].

У поезії *«Як добре те, що смерті не боюсь я»* наявні такі *мотиви*: розкриття екзистенціальних роздумів про сенс справжнього буття, окреслення громадянського кредо поета-борця, його патріотичне спрямування, пошук сенсу справжнього буття як заперечення світу зла й насильства. Лейтмотивом твору є стоїцизм, незламність українського патріота, здатного залишатися людиною за будь-яких обставин.

У творі знаходить художнє втілення християнське бачення долі людини як хрест, що вона несе (проекція долі Ісуса Христа). Ліричний герой – друге «Я» автора – готовий прийняти свою долю, якою б тяжкою вона не була. Дієслівними формами («не питаю», «не боюсь», «не клонюся») автор відкидає страх перед смертю, негараздами, катами. Його стоїцизм – міцний, заснований на національно-патріотичних і морально-етичних світоглядних засадах.

У творі автор підсумовує свою таку коротку земну дорогу в рядках:

Що жив-любив і не набрався скверни,
ненависті, прокльону, каяття [64, с. 50].

Це засвідчує його духовність, чесність, відкритість до добра, любові, людяності й несприймання зла в будь-яких проявах.

Ліричний герой поезії – друге «Я» автора, борець, переконаний, що його жертвність потрібна Україні («в смерті з рідним краєм поріднюсь»). Він стверджує свою духовність, моральну чистоту. Як екзистенціалісти, Стус трактує смерть як вищу буттєву форму, тож не боїться її, трактує християнську ідею смерті й воскресіння як повернення після гибелі до свого народу, оскільки смерть заради вітчизни – шлях до вічного життя:

Народе мій, до тебе я ще верну,
як в смерті обернуся до життя... [64, с. 50].

Ця метафора в поєднанні з іншим словообразом («в смерті з рідним краєм поріднюсь») надає твору патріотичного звучання.

Підґрунтям стійкості ліричного героя є віра в себе та в свої ідеали. Навіть в абсурдному радянському світі поет власним життям утверджував силу людського духу й захищав право людини бути собою, робити власний вибір, який для нього став шляхом опору й духовного зростання.

До філософської лірики Стуса належить також поезія «Цей біль – як алкоголь агоній». У ній художньо висвітлено *мотив* пошуку власного призначення через заглиблення у свою екзистенцію, внутрішнє буття. Ліричного героя твору характеризує стан глибокого душевного страждання, означеного лексемами «біль» і «жаль» і відповідними метафорами та порівняннями:

Цей біль – як алкоголь агоній,
як вимерзлий до хрусту жаль [64, с. 100].

Біль поет прирівнює до «межової» ситуації між життям і смертю, за якої, згідно думкам екзистенціалістів, людина найповніше усвідомлює свою екзистенцію, відшукує буттєві істини. Пошук істини буття, з Стусом, –

процес болючий, коли людина не жаліє себе, забуває про розмірене життя, власні інтереси й навколишній світ:

Давно забуто, що є – жити,
і що є світ, і що є ти [64, с. 100].

Ліричний герой поезії не прагне зберегти себе фізично. Головне для нього лишитися особистістю:

У власне тіло увійти
дано лише несамовитим [64, с. 100].

Фразеологізм «у власне тіло увійти» означає віднайти себе, тобто досягнути свою місію у світі.

Ліричний герой розуміє, що «шлях до себе» (В. Стус) – довгий і бурхливий, вимагає затрат душевної енергії, навіть смерті. Але він вірить, що жертвуючи власним фізичним буттям, досягне справжньої свободи у пошуках себе, відбудеться як особистість. Це і є ідея цього твору.

У поезії «У цьому полі, синьому, як льон» розкрито *мотив* внутрішніх борінь людини. Твір позначений естетикою символізму, у ньому наявний наскрізний символічний образ синього поля, що означає духовний вільний простір особистості. На думку М. Ткачука, «Синій колір квіток льону втілює національну ментальність, поле – життєвий простір, тож ці образи символізують Україну» [70, с. 96].

У цьому символічному образі слово «поле» асоціюється також із простором, широтою, а синя фарба символізує висоту, порив угору. На символіці «синього поля» як духовній піднесеності автор акцентує увагу стилістичною фігурою кільця (єдиний початок і кінець першої, другої і п'ятої строф): «У цьому полі, синьому, як льон». Ця духовна піднесеність протиставляється приземленому існуванню.

Внутрішній світ людини, як вважає В. Стус, сприяє її самоствердженню, що є підґрунтям самореалізації, яка дається людині важко, вона мусить «спізнати долі», тобто покарання буттєвими труднощами. У

душі людини безперестанку діється борня між її покликанням і тим, що йому заважає здійснюватися:

супроти тебе – сто тебе супроти,
сто чорних тіней ... устріч рушає.... [58, с. 145].

Тінь – це символ темних боків людської душі. У вірші В.Стуса образи ста тіней, ста тебе символізують сумніви, страхи, вагання, супротивники покликання людини, її духовного начала. Тому під час внутрішньої боротьби за самореалізацію часто постає проблема доречності цієї боротьби, гадки про відхід від обраного шляху. Таке психологічне роздоріжжя: боротися за духовне і краще в собі чи відступити, піддатися слабкості, ліричний герой поезії вирішує на користь першого. Його категоричність підсилюється рефреном заперечної частки *ні* та інфінітивів:

Ні. Вистояти. Вистояти. Ні –
стояти. Тільки тут. У цьому полі,
що наче льон... [58, с. 145].

У творі стверджено трагічний стоїцизм В. Стуса, його прагнення пізнати суть і міру життя, вивищити позитивне начало в душі над негативним, особистісно реалізуватися.

Ще одна поезія, що належить до філософської лірики В. Стуса – *«Присмеркові сутінки опали»*. Тема твору – оповідь ліричного героя про свій тернистий шлях, його жадання попри всі негаразди вистояти. Відповідно до філософії екзистенціалізму, у поезії *«Присмеркові сутінки опали»* автор показав особистість в умовах чужого їй абсурдного світу. Образ сутінок символізує зло, соціальний занепад. Особистість в умовах такого соціуму приречена на самотність, незгоди на життєвому шляху, оскільки в тоталітарному суспільстві більшість людей жахає ув'язнення. Ліричний герой, наблизений до автора, постає самотньою сумною людиною, закинутою в цей чужий йому світ, але свою долю він не кляне, стоїчно приймає всі негаразди випробування, означені промовистою метафорою *«життя – одне стернисте поле»*. Моральна сила ліричного героя полягає в

любові до навіть утраченої Батьківщини, за яку він готовий перенести будь-які муки.

В аналізованому творі помічаємо близькість образів, ідей, мотивів В. Стуса й екзистенціалістів: ідея ворожого щодо людини світу, світ як театр абсурду, мотив самотності людини, змирення перед долею. Але ліричний герой Стуса в цій поезії, на відміну від героїв екзистенціалістів, є причетним до вічних ідеалів, його ідея – патріотизм. Отже, головна думка твору: сенс буття особистості у ворожому їй світі полягає в осягненні морально-етичних категорій, одна з яких – любов до Батьківщини.

Таким чином, В. Стус, подолавши антилюдяні обставини, протистоявши до останку тоталітарному режиму, зумів створити справжні ліричні шедеври філософської лірики, де поєднались інтелектуальна напруга, екзистенціальне осмислення буття, проникнення у внутрішню сутність людини, відтворення найвищих поривань людського духу. Стоїчна поезія митця вирізняється гуманізмом, релігійною терпимістю, мужністю в обстоюванні правди, відкриває шляхи індивідуального духовного розвитку. Серед *основних мотивів* філософської лірики митця, пронизаних екзистенційним змістом, на прикладі проаналізованих поезій можна визначити наступні: мотив непереборної віри людини в себе, у незламність свого духу, у подолання всіх життєвих перепон на шляху, мотив смерті як вищої форми буття, мотив духовного зростання особистості, її відповідальності за власний вибір, мотив стійкості, стоїцизму, незламності в складних обставинах, мотив внутрішніх борінь людини, сенсу справжнього буття як заперечення світу зла й насильства та ін. У більшості розглянутих творах стверджено трагічний стоїцизм автора, наявні екзистенційні мотиви абсурду, самотності, страждання, тривоги, болю, смерті.

2.2. Громадянські й патріотичні мотиви в поезіях В. Стуса

У ліриці В. Стуса наявні також громадянські й патріотичні мотиви. Розглянемо їх зокрема на прикладі збірки «Палімпсести», що вийшла 1986 року в Мюнхені. До неї ввійшли поезії, створені В. Стусом в ув'язненні, а також уміщені в попередніх збірках. Назва збірки «символізує безсмертність подвигу творця, незнищенність мистецького слова (палімпсестами в давнину називали пергамент, на якому стертий первісний текст не зникав, прочитувався за новим текстом). Так стирали історичну пам'ять українського народу його напасники, але вона знову й знову відроджувалась» [70, с. 91].

Збірка писалася в складних умовах ув'язнення, коли рукописи забиралися, а поезії часто доводилося відтворювати з пам'яті. За свідченням самого В. Стуса, «Немає ні книжок, ні зошитів моїх з попередньою роботою. Починати завжди все спочатку – то сізіфова праця, яку я маю доконувати»)» [28, с. 207].

У збірці порушені важливі філософські й морально-етичні проблеми, твори патріотичної лірики тісно пов'язані з філософською. У центрі – ліричний герой зі своїм внутрішнім світом: сумнівами, переживаннями, бажаннями, який домагається правди й духовної незалежності, осмислює питання мистецької свободи, людяності й дегуманізації в сучасному йому світі.

Провідне місце в «Палімпсестах» посідає тема України, що розкривається крізь призму неперервного зв'язку з нею ув'язненого митця, одвічного пошуку людиною Батьківщини як пристановища для душі. Водночас біль поета за Україну влада сприйняла як наклеп на радянський лад, а його патріотизм розглядався як злочин.

Як справедливо відзначив О. Рарицький, «Доля України як невід'ємна складова Стусового «я» стає поетовою суттю, його буттям. В умовах неволі цей образ набуває планетарного осмислення, стає епіцентром страждань» [51, с. 119].

У творах «*О земле втрачена, явися...*», «*О Боже мій, така мені печаль*», «*За мною Київ тягнеться у снах*» увиразнені інтонації Т. Шевченка – «туга

в'язня за волею, за Батьківщиною, за рідними й водночас стійкість, незламність, готовність пройти хресний шлях до кінця» [40, с. 274].

Образ Батьківщини найчастіше являється митцеві в снах або він щиро прагне цього. Наприклад, поезія «*О земле втрачена, явися...*» починається й закінчується емоційним звертанням-проханням ліричного героя до рідної землі явитися йому хоча б уві сні й стати ліками для його душі:

О земле втрачена, явися –
 бодай у зболеному сні!
 І лазурово простелися,
 і душу порятуй мені [64, с. 320].

У поезії відтворенню поетичний образ України, думки про яку допомагають поетові винести тяжкі табірні випробування. Ліричний герой мріє про повернення в дні дитинства та юності, згадує своє перше юнацьке кохання. Поет створює пейзажні картини України, що назавжди закарбувалися в його пам'яті:

Де сині ниви, в сум пойняті,
 де чорне вороння лісів.
 Світання тіні пелехаті
 над райдугою голосів [64, с. 320].

Настрій поезії піднесений. Однак рефрен *де* повертає до безвідрадної реальності, коли все найкраще з дитинства і юності, пов'язане з життям на Батьківщині, зникло.

Мотивом нестерпної туги за Україною, за своїм домом просякнута поезія «*На колимськiм морозі калина*», що поєднала ознаки патріотичної та пейзажної лірики. У творі поет розмірковує про те, як важко чекати смерті на чужині та яке недовговічне життя, проводить ідею нескореності, волелюбності українського патріота.

У творі «*На колимськiм морозі калина*» в уяві поета серед холодної зими виник образ рідної калини (символ України), яка на чужині цвіте кривавими – «рудими слізьми». Ця метафорична сполука підкреслює гіркоту,

біль від спогадів ліричного героя про Україну в умовах ув'язнення. Колимські поселення («безгоміння, безлюддя довкола») є частиною складного життєпису автора. Але у творі йдеться не лише про страдницьку долю В. Стуса, а й багатьох засланих до концтаборів українців.

Україна у вірші – це образ «собору дзвінкого», символ незнищеної духовності, світла, святості. Епітет «дзвінкий» передає гостроту відчуттів ліричного героя у процесі згадок рідну землю. Антитезою до неї є образ Сибіру, що символізує неволю й сльози.

У кінці вірша наявний промовистий епітет «чужинецька земля», що відбиває психічний стан ліричного героя, самотнього на колимській чужині, відчуженого від її безмежного простору, насильно відірваного від Батьківщини. Настрій поезії мінорний.

Аналіз вірша дозволяє виділити ще один важливий у ньому мотив: трагізм поета в екстремальних умовах радянських концтаборів, його психологічна напруга.

Мотивами любові до України, ностальгії за нею перейняті й інші поезії В. Стуса зі збірки «Палімпсести»: «Сосна із ночі впливала, як щогла...», «Коли б, коли б ви мали, голуби...». У цих віршах образ України також розкривається крізь призму емоцій і почуттів ліричного героя, який на чужині постійно згадує рідний край, а сподівання на повернення до нього змінюються песимістичними нотами. Жадання побачити Україну підкреслюють народнопісенні образи птахів:

*Коли б, коли б ви мали, голуби,
хоч трохи серця – ви б його на крила
взяли до себе і перенесли
на Україну, геть за ним стужілу [64, с. 129].*

У невіддільності образу України від матері, дружини переконує поезія «Тільки тобою»:

*Тільки тобою серце кричить моє.
Тільки тобою сили мені стає*

далі брести хугою світовою,
тільки Тобою, тільки Тобою [64, с. 45].

Вірш підтверджує значимість і взаємозв'язок у житті поета найдорожчих для нього матері, дружини й Батьківщини, які виступають джерелом життєвих сил, втіленням духовного спокою.

У поезіях *«Докучило! Нема мені вітчизни»*, *«Яка нестерпна рідна чужина»* є розмежування України на свою, рідну, й чужину. Заперечення України пов'язано з несприйняттям існуючого в ній суспільного ладу, спротивом силам, що руйнують усе українське, призводять до втрати нашої самобутності. Так, у поезії *«Докучило! Нема мені вітчизни»* далека Україна бачиться ліричним героєм божевільною від визискувань і загарбань чужинцями. А у творі *«Яка нестерпна рідна чужина»* Україна постає як «погар раю, храм, зазналий скверни», «царство німоти» [64, с. 20].

Оксюморон «рідна чужина» указує на суперечливі почуття автора й трагедію України, де придушено національний порив, тож вона і своя, і водночас чужа.

Натомість у творах *«Оце моє видіння – всіх ночей...»*, *«Мені зоря сіяла нині вранці...»* автор поетизує Україну, зображуючи її як зорю, дороговказ його долі, як Мудрість Божу, Божу Матір.

У збірці *«Палімпсести»* простежуємо не лише патріотичні мотиви – любові до України, ностальгії за нею. «Лірика Василя Стуса пройнята історіософськими мотивами. Поет вдумливо вдивлявся в історичне буття України, прагнучи збагнути перемоги й поразки своїх предків» [70, с. 97].

Наприклад, у поезії *«За літописом Самовидця»* поет осмислює жахливі часи усобиць в Україні доби Руїни. Твір виник унаслідок читання Стусом літопису Самовидця. Він будується за тричленим принципом: «оповідь починає ліричний наратор, тобто застосовано першоособову наративну ситуацію, далі введено монолог матері-України, завершує поезію знову гомодієгетичний оповідач» [70, с. 97].

У творі образ України асоціюється з образом матері, яка підводиться з руїни. Поет розмірковує над причинами національної трагедії і серед них виявляє як зовнішні, пов'язані з постійними нападами чужинців-сусідів на нашу землю, так і внутрішні: підступна політика провідників, їхня віддаленість від народу, незгуртованість українців, чвари, корисливі прагнення. Це призвело до того, що в битві українці вбивали один одного і їх, нерозважливих, автор зневажливо називає «скажені сини України». Україна-мати гнівно осуджує тих українців, хто допускає поневолення: «Бо так не карав нас і лях, бусурмен, бузувір» [64, с. 51].

Персоніфікований образ України-матері у вірші виступає носієм абсолютної правди, пророцтва негативних наслідків ворожнечі: «Паси з вас наріжуть, натешуть на гузна вам палі і крові наточать [64, с. 51].

Ідея твору – засудження братовбивчих війн, що знищують українців і саму Україну як державну й культурну величність.

Творчість у неволі стала для В. Стуса самовираженням і духовним діалогом зі світом, із далекою від нього Україною. Про що б не розмірковував він у творах збірки «Палімпсести», образ України завжди проглядається в думках, переживаннях, візіях ліричного героя, набуває планетарного осмислення. В. Стус відтворює Україну крізь призму одвічного пошуку людиною Батьківщини як душевного прихистку. Її образ персоніфікується, асоціюється з образом матері, дружини, рідної хатини, зорі-дороговказу та ін., породжує оновлений образ «нестерпної рідної чужини».

У творі «Сто років, як сконала Січ» В. Стус подав свою версію національної драми бездержавності України, зобразив політичні репресії проти частини українського народу в XVIII і XIX ст., уславив патріотів, які боронять свою державу. У творі помічаємо мотив історичної пам'яті Батьківщини. У ті історичні часи кращі українці, носії національної культури, зазнавали різних утисків репресій, на що в поезії вказують слова «Сибір», «соловецькі келії», «пекельний край», «кров синів». Але, як стверджує

В. Стус, завжди на нашій землі були люди-патріоти, які вболівали за долю Батьківщини. Звуковий повтор «кр» («край», «крик»), що нагадує каркання ворона (народнопісенний символ смерті), посилює трагічний настрій цієї поезії. Але у творі є й інший емоційний план (мажорний), викликаний змалюванням національного розвою, показом духовного розкріпачення українців, розвитком їхньої національної самосвідомості й патріотизму:

раби зростають до синів
своєї України-матері [58, с. 81].

У кульмінаційній частині твору автор застосував традиційний прийом пейзажного зображення бурі (символ оновлень в соціумі). В. Стус наголосив на ролі Т. Шевченка в національному пробудженні народу:

І радісним буремним громом
спадають з неба блискавиці,
Тарасові провісні птиці –
слова шугають над Дніпром [58, с. 81].

На переконання М. Ткачука, Василь Стус оновив традиційний жанр елегії, відомий з античних часів. <...> Поряд з узвичаєними образами й тональностями журби, жалю, смутку поет в елегію вводить важливі громадянські й філософські мотиви» [70, с. 94].

Так, добре знайомий В. Стусові біль митця, відірваного силоміць від рідного краю, є мотивом елегії «*Останній лист Довженка*». У творі автор передав думки, переживання, почуття відомого кіномитця через розлуку з Україною, адже Сталін змусив його жити і працювати в Москві. Стус вважав О. Довженка своїм духовним побратимом. У поезії відомий кінорежисер, письменник надсилає листа з Москви на Україну своїм землякам. Він мріє побувати в краї свого дитинства. Його тужливий лист-сповідь переростає в крик болю й розпачу:

Пустіть мене до себе. Поможіть
мені востаннє розтроюдить рану,
побачити Дніпро... Пустіть мене до мене. Поможіть

ввібрать в голодні очі край полинний
і заховать на смерть. Пустіть мене... [59, с. 92].

Вірш сповнений трагічним звучанням, оскільки Довженко висловлює щемке благання не однодумцям, а бюрократам. А від них залежить і його доля, і доля всього народу. У цій елегії В. Стус засудив представників влади, які розлучили Олександра Довженка з Україною.

Елегія *«Не можу я без посмішки Івана»* присвячена критику й поету-дисиденту Івану Світличному, заарештованому у вересні 1965 р. за надуманими обвинуваченнями. *Мотивами* поезії є щира відданість у дружбі, переживання через арешт товариша, звинувачення тоталітарній системі.

В. Стус порівнює долю Світличного із власною, розуміє, що випадково його самого не заарештували. Поет сатирично змальовує «мужів хоробрих» (псевдоправдолюбів), які не бажають боротися, щоб повноцінно жити. Оскільки ніхто зі свідомих земляків не заступився за І. Світличного, Стус називає Україну «вітчиною боягузів і убивць». Автор засудив беззаконня влади, несправедливість, звеличив людську гідність.

Елегію *«Ярій, душе»* поет присвятив Аллі Горській – талановитій художниці, яскравій представниці шістдесятників, учасниці правозахисного руху, яка виступала проти несправедливих арештів інтелігенції, однієї із засновниць Клубу творчої молоді. Її звіряче вбили 28 листопада 1970 року. Ніхто за це не був покараний, адже свекор жінки, якого звинуватили у вбивстві, незабаром був знайдений мертвим. Справу швидко закрили, незважаючи на свідчення про те, що хтось напередодні злочину розшукував Аллу. Елегію *«Ярій, душе»* Стус промовив над свіжою могилою Горської. У творі він звертається до душі, щоб та не ридала, а яріла (виражала ненависть до вбивць). Аллу він називає «сонце України»:

Ярій, душе. Ярій, а не ридай.

У білій стужі сонце України.

А ти шукай – червону тіль каліни

на чорних водах – тіль її шукай... [64, с. 142].

Поезія побудована на контрасті: червона тінь калини (символ України, вічності) є опозицією чорній тіні вод (злу), жменька борців-дисидентів нагадує калиновий кетяг, а «калинова кров» є символом спротиву владі. Автор ствердив витривалість на обраному шляху, правоту й гідність невеликого кола борців, однодумців загиблої Горської, які приречені на фатальну долю.

Отже, у проаналізованих нами творах центральним є образ України, наявні патріотичні мотиви любові до Батьківщини й ностальгії за нею, вірності Вітчизні, стійкості патріота в складних життєвих обставинах, громадянські мотиви обов'язку перед суспільством, трагізму митця слова в умовах неволі, а також історіософські мотиви (осмислення історії, намагання збагнути перемоги й поразки своїх предків), мотив історичної пам'яті.

2.3. Мотиви інтимної лірики митця

В інтимній ліриці В. Стуса можна виділити такі різновиди, як любовна (про кохання), родинна (про почуття до рідних людей) і лірика дружби.

Поезій про кохання багато в ранніх збірках митця «Круговерть» і «Зимові дерева». Як наголошує В. Макарчук, «ці поезії в основному традиційні за формою, та вони ваблять і обеззброюють особливою трепетною ніжністю, повагою до жінки» [39, с. 66].

У віршах поета про перше кохання природа й кохана дівчина зливаються воедино, автор порівнює красу дівчини з явищами природи. У коханні ліричний герой бачить свято, вірить, що воно триватиме вічно. Так, у поезії «Я знаю – ми будемо ще не раз бродити з тобою» із циклу «Забуттям» він стверджує:

Я знаю –
Ми будемо ще не раз бродити з тобою,
Слухати ліс притихлий,

Старих і мудрих сорок... [60, с. 58].

Але часто кохання в ранніх творах митця огорнуто сумом. Зокрема, у вірші *«Як тебе згадати, босоніжку»* актуалізовано мотив втраченого кохання. Ліричний герой страждає через розлуку з коханою, шукає причини розриву стосунків, але не кидається в розпач, прагне зберегти нерозтрачені почуття, робить висновки з того, що сталося, і навіть радить коханій:

Не розлийся в знівеченій тузі,

Не ридай – ридання не спасуть.

Вітер квилить-проквіляє в лузі,

А за вітром голосу не чуть [60, с. 23].

За спостереженням О. Рарицького, *«У зрілому віці в інтимній ліриці переважають мотиви суму, зневіри, розлуки»* [51, с. 61].

Зауважимо, що важливою в художньому плані є інтимна лірика В. Стуса, написана в ув'язненні. І. Драч дав їй високу оцінку: *«Серед його тюремних творів для мене найдорожчі його інтимні поезії, його відчайдушне вміння знаходити для душі місце всюди – в найкарколомніших знуцаннях, у найбезпросвітнішому мороці сучасності»* [14].

Інтимна лірика В. Стуса часів ув'язнення містить твори, присвячені матері, дружині, синові, близьким друзям-однодумцям. Сюди також можна віднести й твори-спогади про роки дитинства поета, про почуття, викликані ними. Крізь призму перебування в неволі (бо більшість таких творів написано в ув'язненні) поет розкриває читачеві світ своїх інтимних переживань, почуття любові до рідних, спогади про миті кохання, спілкування з близькими людьми, що засвідчує людяність і доброту душі автора, який зберіг ці риси, незважаючи на страждання, життєві злигодні, неволю.

До інтимної лірики В. Стуса належать такі твори, як *«Церква святої Їрини»*, *«По голубих лугах, мов голуб»*, *«У порожній кімнаті»*, *«Наснилося, з розлуки наверзлось»*, *«Ввесь обшир мій – чотири на чотири»* та ін., багато з

яких уміщено в збірку «Палімпсести». Визначимо провідні мотиви в цих поезіях.

Наприклад, тема поезії «Церква святої Ірини» – індивідуальність перед лицем горя, майбутніх страждань, в усвідомленні їх невідворотності. Твір побудований на асоціаціях, одна з яких – церква святої Ірини.

Такий образ не випадковий, адже будинок КДБ Києва, де перебував Стус, виходив на Ірининську вулицю, де колись стояв храм, зруйнований у 30-х роках. Знищення цієї святості загострює тему несправедливості й принуки. Поет у стані душевного болю згадує рідних і розуміє, що їхнє горе ще сильніше від розлуки з ним, від переживань за його стан, через ставлення влади до них як членів родини політв'язня:

Жінку лишив на наругу,
маму лишив на біду.
Рідна сестра, як зигзиця,
б'ється об мури грудьми [64, с. 21].

Так розкривається *мотив* переживання про долю найрідніших людей. Застосовуючи порівняння сестри із зозулею (зигзицею), В. Стус проводить ремінісценцію зі «Слова о полку Ігоревім», маючи на меті опоетизувати жіноче чекання, надію рідних йому жінок на побачення.

Жіночій вірності й любові у творі протиставлені тюремні реалії. Тюрма порівнюється із совою, яка в фольклорі пов'язується з лихом, чимось поганим. З в'язницею перегукується й символіка квадрата (символ приземленого існування), що асоціюється з ґратами, обмеженням духовності людини:

поділено світ на квадрати,
і в душу вгризаються ґрати [64, с. 21].

А рядки «Київ за ґратами, Київ – весь у квадраті вікна» означають в'язничну дійсність як прикмету соціального тоталітарного ладу: узято в неволю не лише людину, а цілу націю, адже Київ – столиця України.

Для розкриття складних почуттів ліричного героя, викликаних такою ситуацією – втрата сподівань на краще – автор використав метафору «мороком горло огорне». Але ліричний герой поезії «Церква святої Ірини» не ухиляється від ударів долі, він свідомий подальших страждань.

Незважаючи на складні табірні умови, розлуку, Стус проніс чисте почуття до своєї дружини впродовж життя, завжди довіряв їй, ділився найпотаємнішим. Валентина Попелюх зберігала вірність Стусу, самотійно виховала сина Дмитра, який виріс гідною людиною, став українським письменником, літературознавцем, редактором. Принагідно зазначимо, що Дмитро Стус є упорядником, автором коментарів і передмов до книг В. Стуса, монографії «Життя і творчість В. Стуса».

На переконання О. Рарицького, дружину в «...невільничій ліриці В Стус оспівував як втілення кристальної цноти, людської порядності і подружньої вірності. Дружина у Стуса стає в ряд тих жінок-страдниць, які, жертвуючи собою, віддавали себе повністю на алтар тій справі, якою жили їхні чоловіки» [51, с. 112].

У поезії «У порожній кімнаті» автор малює автобіографічну картину чекання вірною дружиною чоловіка, поетичний простір її духовності:

У порожній кімнаті біла, наче стіна,
притомившись чекати, спить самотня жона.
Геть зробилась недужа –
вісімнадцятий день
ані звістки від мужа,
ані-ані телень... [64, с. 421].

Жінка у поезії Стуса допомагає своїм коханням вистояти ліричному герою у важких випробуваннях. Її образ оточений сяйвом поетичного поклоніння. Деталлю портрета жінки «біла, ніби стіна» автор розкриває її страждання, хворобу через вимушену розлуку з коханим.

Окрім *мотиву* чекання, у творі помічаємо *мотив* шани до людини, що виконує покликання вірної жінки-Ярославни. Урочисто-піднесене слово

«муж» розкриває глибоку повагу жінки до свого чоловіка, атмосферу духовної близькості, святості почуття кохання між ними.

Частина поезії нагадує фольклорне голосіння за чоловіком завдяки зверненням («мій соколе обтятий» – від фразеологізму «обтинати крила» – позбавляти мрій, свободи тощо, «коханий»), звукопису, евфемізмам (гостина – тюрма, соснові ослони – деталь Півночі, місця перебування в'язнів).

Оцінка жінкою ув'язнення чоловіка як смерті приводить до її стану стресу, що розкривається метафоричним порівнянням:

Ніби кінь на аркані,
світ стає дубала [64, с. 421].

Отже, поезія «У порожній кімнаті» актуалізує *мотиви* жіночого чекання й страждання через митарства чоловіка, звеличує вірність і любов як невіддільні прикмети жіночності.

У поезії «По голубих лугах, мов голуб» автор провів *мотив* щирого почуття кохання, його вічності, духовної сутності:

...пам'ять любої руки –
тонкої, білої, гінкої –
перегортає днів сувої.
І золотої й дорогої
нам стане думи на віки [64, с. 295].

Подібний мотив має і поезія «*Ти десь живеш на призабутім березі*», де поет стверджує вічність своїх почуттів до дружини, незважаючи на життєві злигодні:

Ти є в мені. І так пробудеш вічно,
Моя свічо пекельна. У біді
Вже напівмертвий, я в тобі єдиній
собі вертаю певність, що живий,
і жив, і житиму... [64, с. 429].

У поезії «*Весняний вечір. Молоді тумани...*» автор передав нерозтрачені почуття ніжності й кохання, пронесені крізь відстань і час.

Настрій твору мінорний, а з діалогу закоханих дізнаємося про причини їхньої розлуки. Основний мотив поезії – палке прагнення бути разом, незважаючи на життєві перепони й час:

О єдиніться! Безоглядне небо
Вам спільний шлях покаже – по зірках [64, с. 315].

Часто у віршах інтимної лірики часів ув'язнення В. Стуса згадує про сина Дмитра, з яким не міг повноцінно спілкуватись, але багато писав йому листів, що нагадують, на думку дослідників, своєрідну педагогічну поему. Сину було лише 5 років, коли Стуса зазрештували вперше, а за короткий проміжок між двома арештами він не встиг пізнати його, виховати. Вихованням дитини займалася мати. Туга за сином розкрита, зокрема, у поезії «*Наснилося, з розлуки наверхлося*»:

Наснилося, з розлуки наверхлося,
з морозу вклякло, з туги – аж лящить.
Над Прип'яттю світання зайнялося –
і син біжить, як горлом кров біжить [66].

Нерідко в інтимній поезії В. Стуса наявні пейзажні замальовки, що гармонують із внутрішнім станом ліричного героя. Зокрема, є вони і в цьому творі, де виконують функції емоційного тону твору, настроєвості, відтворення почуття болю ліричного героя через розлуку із сином, спогад про якого подається в контексті світання над Прип'яттю.

Психологічна пригніченість, стан відчаю ліричного героя передаються чорно-білими тонами, промовистими епітетами «повсталі, тверді хвилі», «тверда труна неба», лексичними одиницями в пейзажах («туга», «надсади», «німота»), що розвивають *мотив* внутрішнього надламау. А порівняння «і син біжить, як горлом кров біжить» спрямоване на відтворення крайньої межі відчуття болю через розлуку з єдиною дитиною. Син, як кров для тіла, є невід'ємною складовою душі ліричного героя, тож неможливість бути поряд із ним, спілкуватися автор означає висловом «Горлом кров» як вияв найвищого ступеня душевного страждання.

У творі «Наснилося, з розлуки наверхлося» актуалізується *мотив* внутрішнього буття в'язня, розкривається джерело психологічного надламу особистості – насильницька розлука з рідними людьми й Батьківщиною.

Сина Стус хотів бачити відповідальним, морально стійким, мріяв, щоб Дмитро не соромився його, знав правду про його життя. Синові поет бажав кращої за свою долю. В одній із поезій він писав про це так:

Складний мій путь, тобі ж долати вись.
Я зникну, але ти ставай до кола.
Прости мені, що пусто все і голо,
Пробач мені, що ми не спромоглись... [61, с. 66].

В. Стус відчував провину перед своєю матір'ю за ті страждання, які їй довелося перенести у зв'язку з його арештами й ув'язненнями. У 1982 році він писав: «Прошу не покинути напризволяще мою маму, Стус Олену Яківну, 1900 р. н. Її адреса: 340026, Донецьк-26, Чуваська, 19. Потребує мати головне моральної підтримки, виплакуючи очі за сином. Люди добрі, пишть їй, хай не буде вона самотньою в своєму горі, підтримуйте її дух» [57, с. 72–80].

У збірці «Палімпсести» образ матері сповнений тугою і жалю, символізує вічність:

Десь за стома морями,
Десь на крайсвіті мати твоя
І ламле руки, ставши коло брами,
А позад неї – вічна течія [62, с. 73].

У вірші «*Весь обшир мій – чотири на чотири*» розкрито трагізм понівеченого життєвого шляху В. Стуса. Ностальгічний порив ув'язненого в тісній камері ліричного героя до Батьківщини зливається з бажанням побачити матір, і він, у думках позбувшись тюремних реалій, переноситься на рідну землю. Рідний край асоціюється з домом, матір'ю, яка чекає свого безталанного сина:

І в кожній шибі – ніби дві жарини –
журливі очі вставлено. Це ти,

о пресвята моя зигзице-мати! [64, с. 131].

Мотив ностальгії за втраченим родинним теплом, за найріднішою людиною відчувається в кожному слові цієї поезії. Залучивши фольклорний образ матері-зигзиці, поет відобразив трагічну долю українських матерів на складних історичних дорогах. Ліричний герой несправедливо позбавлений можливості побачити найріднішу людину, переживає через страждання матері й неможливість утішити її, закликає її молитися за нього. Її чекання й любов додають синові снаги вижити в нестерпних умовах неволі й чужини.

Нагромадження дієслів наказового способу («жди», «чекай», «помолись», «виглядай») посилює вираження почуттів ліричного героя. А свою страждаючу матір він називає «блаженна», тобто, відповідно до Біблії, благословенна, відчуває єдність із нею на духовному рівні.

Як бачимо, В. Стус переживав через страждання своєї родини – матері, дружини, сестри, через те, що син ріс без батька. Свої почуття любові до рідних, вдячності їм за вірність, тепло, турботи за його долю поет утілює у рядках своєї інтимної поезії.

До інтимної лірики можна віднести й твори, присвячені друзям, однодумцям. Так, В. Стус, як уже згадувалося, дуже цінував представницю шістдесятництва, художницю Аллу Горську. Вони обоє любили рідну культуру, мову, переймалися проблемою людської гідності. Смерть Алли Горської вразила поета. Він присвятив художниці кілька творів. Окрім «Ярій, душе! Ярій, а не ридай...», це такі твори, як «Сьогодні – ти. А завтра – я», «Була ти так далеко!», «Самого спогаду на дні», «Віддай мені своєї смерти частку», «Од переляку глек зайшовся гудом». Так, у поезії «Од переляку глек зайшовся гудом» В. Стус передає пережите потрясіння від страшної звістки про смерть художниці:

Од переляку глек зайшовся гудом

і дрібно зерна яблука тремтять.

І стіл тобі здається страхопудом.

На вістрі пензля – родива печать [2, с. 470].

Загибель А. Горської спонукала Стуса до філософських роздумів про життя й смерть, про біль від вічної розлуки з близькими людьми. У поезії «Віддай мені своєї смерти частку» ліричний герой готовий віддати померлій часточку свого життя або забрати від неї «частку» смерті, щоб подолати почуття самотності через втрату близької людини:

Віддай мені своєї смерти частку,
взьми од мене часточку життя,
і вдвох уникнем самоти, як пастки,
і не потрібне буде вороття
у проминуле, що майбутнім стало... [2, с. 469].

Елегія «Не можу я без посмішки Івана», незважаючи на порушені соціальні проблеми, звинувачення владі, містить й інтимні нотки. У ній, як зазначалося вище, Стус висловлює переживання через несправедливий арешт і подальшу долю його товариша І. Світличного, якого в поезії називає «вусатим сонечком», «доброокиим» Іваном. Поетові було соромно на час арешту друга перебувати на волі, він відчував біль товариша. Тож поезія актуалізує також мотив щирої дружби й співчуття.

Таким чином, інтимна лірика І. Стуса, присвячена коханій, родині, близьким людям, містить мотив першого кохання до дівчини (у ранній творчості), мотиви любові до матері, дружини, сина, ностальгії за родинним теплом, внутрішнього надламу, переживання за долю рідних, жіночого чекання й страждання, вірності, почуття кохання, його вічності, щирої дружби й співчуття, болю через втрату близької людини (у зрілих творах). Образи матері, сестри в цих поезіях подані часто у фольклорному стилі («зигзице-мати», «сестра, як зигзиця»), у релігійному плані (мати «блаженна»), дружина зображена в стані страждання, туги, а кохання – вічним. Переживання за найрідніших людей пов'язано з осмисленням проблем і долі України, що гармонізує внутрішній світ поета.

Висновки до розділу 2

Аналіз лірики В. Стуса дозволив визначити, що більшість його поезій наповнені філософським змістом, розкривають стан душі ліричного героя, наближеного до автора.

Філософська лірика митця позначена рисами екзистенціалізму, стоїцизму, релігійною терпимістю. У проаналізованих нами творах актуалізовані мотиви непереборної віри людини в себе, у власну незламність перед всіма життєвими перепонами, мотив смерті як вищої форми буття, мотив духовного зростання особистості, її відповідальності за власний вибір, мотив внутрішніх протиборств людини, сенсу життя та ін.

Поезію В. Стуса дослідники називають стоїчною. У багатьох філософських поезіях митця стверджено трагічний стоїцизм автора, наявні екзистенційні мотиви абсурдності буття, самотності, страждання, тривоги тощо.

Громадянські й патріотичні мотиви в ліриці митця в дослідженні розглядаємо здебільшого на прикладі творів зі збірки «Палімпсести», у багатьох з яких центральним є образ України. Відповідно, тут наявні патріотичні мотиви любові до Батьківщини й ностальгії за нею, вірності Вітчизні, стійкості патріота в складних життєвих обставинах, громадянські мотиви обов'язку перед суспільством, трагізму митця слова в умовах неволі. Також у деяких творах В. Стуса актуалізовані й історіософські мотиви.

До інтимної лірики поета відносимо твори, присвячені оспівуванню кохання, родині або окремим членам сім'ї, друзям-однодумцям. Такі твори актуалізують мотиви любові до рідних людей і ностальгії за ними, внутрішнього надламу самотнього в'язня, позбавленого волі й родинного

тепла, жіночого чекання, вірності й кохання, а також широї дружби, болю через смерть близької людини.

Розкриттю провідних мотивів лірики В. Стуса сприяє художня мова в розмаїтті її засобів, образ ліричного героя.

РОЗДІЛ 3

ОСОБЛИВОСТІ ВИВЧЕННЯ ЛІРИКИ В. СТУСА В ЗАКЛАДАХ ЗАГАЛЬНОЇ СЕРЕДНЬОЇ ОСВІТИ

3.1. Аналіз навчально-методичного забезпечення в аспекті досліджуваної проблеми та її стан у шкільній практиці

Сучасна шкільна освіта спрямована на гуманізацію і гуманітаризацію навчання. Її основним завданням є розвиток самостійності, творчості учня, його неповторної індивідуальності. Першорядним завданням школи стає формування духовно багатого особистості, громадянина України, якому притаманні висока культура, моральні й національні ідеали. На формування такої особистості впливають уроки української літератури. Твори художньої літератури допомагають школярам у процесі особистісного становлення й духовних шукань.

На зразках високохудожніх творів вітчизняного письменства вчителі мають можливість розкрити звичаї, культурні засади життя українців, їхній національний характер тощо, виховують у підростаючого покоління патріотизм, національну гідність і честь, високі моральні якості.

Вагомим завданням методики літератури є виховання в учнів інтересу до художньої літератури, прагнення до постійного збагачення літературних знань, завдяки чому відбувається пізнання життя, духовний розвиток юної особистості. Важливий вплив на особистість, на її емоції, почуття, переживання чинить поезія.

Перше знайомство дитини з поезією відбувається в ранньому віці. З народження вона сприймає перші віршовані мелодійні твори (колискові, забавлянки, потішки тощо), вчиться відчувати риму, ритм поезії.

У школі віршовані твори для вивчення наявні вже в програмі початкової ланки. Офіційно шкільні програми з української літератури передбачають вивчення лірики як у середніх, так і в старших класах, зміст

навчального матеріалу кількісно наповнений ліричними текстами, наявні стислі науково-методичні рекомендації.

У 5-6 класах школярі навчаються за модельними навчальними програмами. Наприклад, у 5 класі за модельною навчальною програмою Архипової В. П., Січкара С. І., Шило С. Б. діти вивчають літературознавчі поняття «ліричний твір», «ліричний герой», «пейзажна лірика», знайомляться зі зразками пейзажної лірики на прикладі творів Т. Шевченка «Садок вишневий коло хати» і П. Тичини «Гаї шумлять», вчать визначати настрій ліричного героя, його почуття і переживання, знаходять епітети, метафори, порівняння, персоніфікацію в поетичних творах. Такі завдання наявні в підручнику авторства В. Заболотного, О. Заболотного та ін., створеному за цією програмою [17].

У чинній програмі з української літератури для 8 класу передбачено вивчення учнями термінів «філософська лірика» [75, с. 53], «громадянська лірика», «інтимна лірика», «пейзажна лірика» [75, с. 54]. У 9 класі поняття «ліричний герой» вивчається поглиблено [75, с. 73]. Кожне із літературознавчих понять, пов'язане з лірикою, відповідно до навчальних програм, вивчається в певному класі, у наступних класах воно повторюється, може вивчатися поглиблено та закріплюється на нових зразках поетичних творів, представлених для текстуального вивчення. Однак поняття «мотив» відсутнє в шкільних програмах у рубриці ТЛ, хоча його згадано неодноразово в змісті навчального матеріалу програм для старшої школи.

Проблема вивчення поетичних творів є досить актуальною в методиці навчання української літератури в загальноосвітніх навчальних закладах.

До проблеми вивчення поетичних творів у старших класах зверталися такі такі методисти, як Н. Волошина, М. Кудряшов, О. Куцевол, А. Лісовський, О. Мазуркевич, О. Мельник, Є. Пасічник, О. Сафонова, І. Семенчук, О. Слоньовська, Б. Степанишин, Г. Токмань, З. Шевченко та ін.

Як засвідчує шкільна практика, вивчення лірики в старших класах школи на уроках української літератури передбачає дослідження

особливостей поезії як літературного роду, аналіз ліричних творів. Курс літератури в 10-11-х класах середньої школи включає в себе й теорію літератури, яку учні мають засвоїти, оперувати літературознавчими поняттями.

Аналіз Державного стандарту загальної середньої освіти засвідчив, що вагома роль у шкільній літературній освіті приділяється питанню вивчення поетичних творів. З метою ґрунтовного дослідження окресленої проблеми звернемося до чинних шкільних програм з української літератури для 10-11 класів рівня стандарту та профільного й дослідимо своєрідність вивчення творчості В. Стуса, зокрема, мотивів його поезій в умовах сучасної шкільної освіти.

Зокрема, у програмі з української літератури для 10-11 класів (рівень стандарту) за загальною редакцією Р. Мовчан (автори: Р. Мовчан, С. Молочко, Д. Дроздовський, Л. Коваленко, А. Фасоля, В. Цимбалюк) на вивчення теми «Стоїчна українська поезія. В. Стус» відведено 2 години, а у програмі профільного рівня на тему «В. Стус» (автори – Г. Усатенко й А. Фасоля) – 6 годин.

У програмах розміщені предметні й ключові компетентності, якими має оволодіти учень, вивчаючи тему. Зокрема, у програмі рівня стандарту до теми «Стоїчна українська поезія. В. Стус» передбачені такі предметні компетентності: «*Учень / учениця*: знає основне з творчої біографії поета; розуміє суть екзистенціалізму в поезіях, характеризує межовий стан суб'єкта лірики, який протистоїть ідеологічно викривленій реальності; зіставляє мотиви, форми буттєвого самоствердження в поезіях; аналізує засоби художнього увиразнення, які визначають високу естетичну вартість; висловлює власну думку про важливість активної громадянської позиції в житті» [77, с. 36-37]. Учням пропонується вивчити одну з поезій митця напам'ять.

Зміст навчального матеріалу в цій програмі орієнтує вчителя на загальний огляд життя й творчості В. Стуса на уроці, на таких особливостях

його особистості і святосприйнятті, як «відчуження від світу, проблема вибору, стан трагічної самотності й активної дії, формування себе» в атмосфері розтлінного духу тоталітарної системи [77, с. 37]. Поезія В. Стуса розглядається як зразок «стоїчної» поезії у світовій ліриці на прикладі двох творів: «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...», «Господи, гніву пречистого...». Із теорії літератури подається до цієї теми поняття «екзистенційні ідеї в художньому творі». Однак відсутнє чомусь поняття «стоїчна» поезія, хоча в змісті навчального матеріалу згадується. Це, на нашу думку, є недоглядом авторського колективу програми.

Чинною шкільною програмою для загальноосвітніх навчальних закладів 10-11 класів (профільний рівень) передбачено вивчення біографії В. Стуса як українського поета, перекладача, прозаїка, літературознавця, правозахисника, одного «із найактивніших представників українського культурного руху шістдесятників» [76, с. 45]. Поезія Стуса, «взірець «стоїчної» поезії у світовій ліриці», й екзистенційна (буттєва) проблема вибору в ній розглядається на прикладі більшої кількості творів: «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...», «Господи, гніву пречистого...», «Як добре те, що смерті не боюсь я...», «На колимським морозі», «Пам'яті Алли Горської». Також програмою профільного рівня передбачено оглядове вивчення твору В. Стуса «Феномен доби (сходження на голгофу слави)». Теоретико-літературні поняття, що мають засвоїти одинадцятикласники за програмою профільного рівня, – це «стоїчна» поезія; екзистенціалізм (поглиблено), що є цілком доречним, зважаючи на особливості поетичної творчості В. Стуса.

Для ґрунтовного вивчення стану досліджуваної проблеми в шкільній практиці необхідно також проаналізувати підручники з української літератури для 11 класу. Звернемося до підручників, які відповідають вимогам Державного стандарту освіти та чинним програмам з української літератури для 11 класу, якими, як уже було з'ясовано, передбачено текстуальне вивчення окремих творів письменника, ознайомлення з його життям. Проаналізуємо деякі із цих підручників.

У підручнику для 11 класу «Українська література (рівень стандарту)» (авторський колектив: А. М. Фасоля, Т. О. Яценко, В. В. Уліщенко, В. М. Тименко, Г. Л. Бійчук (2019) наявний розділ «Стоїчна українська поезія», де в рубриці з промовистою назвою «Знайомство здалеку і зблизька» розкриті сторінки життєвису В. Стуса, а нижче подано інформацію на тему «Художній світ поезії Василя Стуса», де проведено культурно-мистецький контекст, розкрито суть понять стоїцизм й екзистенціалізм, подано лаконічну характеристику збірок митця «Круговерть», «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», «Палімпсести», розкриті секрети творчої лабораторії поета.

У наступній рубриці «Твори В. Стуса – зразок «стоїчної» поезії у світовій ліриці» подано аналіз програмового твору митця «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...», а в рубриці «Господи, гніву пречистого...» детально аналізується однойменний вірш, наводиться ще одне теоретико-літературне поняття «медитація», оскільки аналізований твір написаний у цьому жанрі [78]. Важливо для нашого дослідження, що в цьому підручнику розкриті мотиви аналізованих творів.

Також наявні запитання й завдання на визначення мотивів поезій митця, які вивчаються текстуально: «Які почуття викликав у вас вірш «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...»? <...> Визначте провідний мотив твору» [78, с. 208] або «Якими настроями й думками проіннятий вірш «Господи, гніву пречистого...»? <...> У яких рядках відчувається мотив приреченості, самотності, трагічної долі? Як, на вашу думку, виявляються ознаки справжнього патріотизму?» [78, с. 209].

Приємно вражає різноманіття творчих завдань до цієї теми, які є дуже важливими і, на нашу думку, допомагають старшокласникам усвідомлено ставитися до читання, «формувати власну естетичну траєкторію самоосвіти, розвивати художній смак. Це сприятиме розвитку креативності, творчого мислення, яке дає можливість бути соціально активною особистістю, готовою жити у відкритому громадянському суспільстві, сформованому на принципах гідності, поваги до іншого, демократизму тощо» [77, с. 2].

Це такі завдання, як: «1. Створіть і презентуйте у класі буктрейлер чи мультимедійну презентацію про літературну, правозахисну і громадську діяльність Василя Стуса. 2. Підготуйте слайд-шоу «Шістдесятництво в мистецтві України ХХ століття» [78, с. 209].

Важливе значення мають міжмистецькі зв'язки, які тут простежені: «Знайдіть у мережі Інтернет і перегляньте художньо-документальну стрічку «Просвітлої дороги свічка чорна. Пам'яті Василя Стуса» (реж. С. Чернілевський, 1992). Поміркуйте, що таке духовна велич людини. У чому виявлялася незалежність мислення Стуса-поета?» [78, с. 207].

На думку Н. Волошиної, проведення міжмистецьких зв'язків «...вимагає від учнів активного естетичного реагування, співтворчості для осягнення художніх цінностей, виправдовує ті зусилля, які витрачає словесник на його здійснення; виховуються не тільки освічені читачі, що здатні сприймати художній текст, а й кваліфіковані глядачі, які вміють оцінити живописне полотно, кінофільм, театральну виставу» [15].

У підручнику О. Авраменка «Українська література, 11 клас» відомості про життя і творчість В. Стуса подані в розділі «Стоїчна українська поезія». Знайомство з постаттю поета починається із завдань описати світлини муралів із його зображенням, прочитати уривок із вірша митця «Як добре те, що смерті не боюсь я...», і поміркувати, чи справдилося його передбачення. Далі в підручнику наводиться стислий життєпис В. Стуса, однак характеристика поетичних збірок, на відміну від попереднього підручника, подана дуже лаконічно. Відповідно до програми рівня стандарту розглядається теоретико-літературне поняття «екзистенційні ідеї в художньому творі». Наводяться тексти творів і стислий до них критичний коментар з елементами аналізу. Важливим в аспекті нашого дослідження є визначення мотиву твору «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...» зі збірки «Палімпсести». У підручнику зазначено, що його «провідний мотив – віра особистості в себе, у подолання всіх життєвих перешкод» [1, с. 236].

Цікавими для учнів будуть завдання й запитання в підручнику після

теоретичного матеріалу. Вони спрямовані на перевірку засвоєння змісту прочитаного (тести), розвиток критичного мислення одинадятикласників, наприклад: «Доведіть, що вірші В. Стуса "Крізь сотні сумнівів я йду до тебе..." і "Господи, гніву пречистого..." є медитаціями. Що символізує вогняний стовп у поезії «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...»? Поміркуйте, чи комфортно жилося б Стусові-поету в нинішній Україні. Чи такою він бачив омріяну Батьківщину?» та ін. [1, с. 238], а також на забезпечення культурологічного підходу: «Опишіть картину В. Зарецького «Стус-орач». Прокоментуйте образи й символи» [1, с. 238].

У підручнику О. Слоньовської, Н. Мафтин, Н. Вівчарик (рівень стандарту) [54] детальніше, порівняно з проаналізованими вище, розкрито життєвий і творчий шлях В. Стуса, наведено уривок із його листа синові, слова Г. Белля про Стуса, що дозволяє глибше осягнути особистість українського поета-патріота України. Охарактеризовано поетичні збірки, пояснено їхні назви, художні особливості, однак аналіз творів, які вивчаються за програмою рівня стандарту, є надто лаконічним. Натомість більш широко тлумачаться поняття «екзистенціалізм», «стоїцизм», «межова ситуація», що мають відношення до ліричних творів Стуса. У підручнику наявні творчі завдання до теми, у рубриці «Мистецькі діалоги» простежено міжмистецькі зв'язки, але запитань і завдань, пов'язаних із визначенням мотивів ліричних творів митця, не спостерігаємо.

Цікавим в аспекті нашого дослідження є підручник для 11 класу «Українська література (рівень стандарту)» Л. Коваленко та Н. Бернадської (2019) [25], у якому в розділі «Стоїчна українська поезія» під заголовком «Поет незламної сили духу» розкрито віхи життя В. Стуса із залученням записів самого митця про своє життя. Тут більш детально проаналізована збірка поезій «Палімпсести», за яку Г. Белль висунув митця на здобуття Нобелівської премії. У підручнику охарактеризовано образ України в «Палімпсестах», визначено її стильові риси, наведено міркування щодо цього Ю. Шевельова.

Відповідально Л. Коваленко й Н. Бернадська підійшли і до відомостей із теорії літератури. Так, ознаки екзистенціалізму подані у формі схеми-опори, що сприяє їх кращому засвоєнню. Більш детальним є літературно-критичний матеріал до аналізу поезій, які визначені в програмі для текстуального вивчення – «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...» і «Господи, гніву пречистого...». Автори підручника самостійно визначають провідний мотив кожної поезії, причому виділяють написане кольором, що сприяє акцентуванню уваги саме на цьому аспекті аналізу поетичного твору. Важливими є і завдання виписати в робочий зошит художні засоби з поезій і визначити їхнє значення для розкриття ідейного змісту творів, а також завдання, що потребують глибших досліджень, наприклад, порівняти життя В. Стуса і Т. Шевченка, визначити спільні ознаки їхньої творчості [25, с. 247].

Більш ґрунтовні матеріали про життя і творчість В. Стуса подані в підручниках профільного рівня.

Наприклад, у підручнику О. Слоньовської, Н. Мафтин, Н. Вівчарик (профільний рівень) відомості про митця подані ті ж, що і в підручнику рівня стандарту цих авторів. Однак уміщено більше наочності, портретів Стуса, світлин, пов'язаних з його життям, картин художників, до яких пропонуються певні завдання (описати одну з картин як ілюстрацію до поезії Стуса, проаналізувати кольористику картин художників, їх відповідність настроям поезій перших збірок митця). У рубриці «Діалог із науковцем» наведені міркування В. Моренця «До питання модерності лірики В. Стуса», його думки щодо провідної проблеми поезії митця («...духовного становлення людини як помислу Божого і Бога як висліду духовного прозріння людини») [53, с. 252].

У підручнику О. І. Борзенка, О. В. Лобусової «Українська література» (профільний рівень) для 11 класу (2019) розглядаються основні поетичні збірки В. Стуса, пропонується аналіз поезій відповідно до навчальної програми профільного рівня.

У рубриці «Виявляємо літературну компетентність» наявні запитання, що стосуються аналізу поетичних творів митця, зокрема, визначення мотивів у них, особливостей їх розкриття. Наведемо приклади таких запитань із аналізованого підручника: «Чому поезію «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе» вважають поетичною декларацією поета? Які мотиви виникають у творі? У яких образах ці мотиви розкриваються?» [4, с. 198].

Або такі запитання: Яке враження справили на вас ці поезії В. Стуса? Які почуття вони викликали? До яких роздумів спонукали? Яка з них вас найбільше зацікавила? 2. Який мотив об'єднує твори «Господи, гніву пречистого...», «Як добре те, що смерті не боюсь я», «Пам'яті Алли Горської» [4, с. 200].

Подібно до підручників (рівень стандарту), у підручнику профільного рівня проведені міжмистецькі зв'язки, зокрема, є такі завдання: «Перегляньте відеофільм «Василь Стус. Феномен доби» (автор сценарію – О. Артеменко, режисер С. Ачинян). Що нового ви дізналися про поета? Які факти про життя Василя Стуса вас зацікавили? У фільмі є аудіозаписи віршів, які читає автор – Василь Стус. Яке враження справляє голос поета, його манера читання? Яким ви уявили поета?» [4, с. 196].

Поділяємо думку Н. Гоголь, що «співдружність мистецтв на уроці літератури не тільки активізує педагогічний процес, а й сприяє виникненню інтересу в учнів до суміжних образотворчостей, прагнень до досягнення засобів творення образів у різних видах мистецтва, здійснення культурного розвитку юної особистості» [10, с. 109].

На наш погляд, цей підручник сформовано вдало, ураховано вікові та індивідуальні особливості учнів.

Аналіз підручників з української літератури (рівень стандарту і профільний) для 11-х класів закладів загальної середньої освіти показав, що їхні автори подають у доступній формі матеріал, зацікавлюють особистістю митця і його творами старшокласників, проводять міжмистецькі зв'язки, однак потребує доповнення характеристика збірок поета, зокрема, відомості

про їхню тематику, пояснення назв. Також доречним буде залучати міжпредметні зв'язки із зарубіжною літературою, зважаючи на наявність у творах зарубіжних митців екзистенційних мотивів і ідей, зокрема, у творчості А. Камю, роман якого «Чума» наявний у переліку творів для додаткового ситання в програмі із зарубіжної літератури для 11 класу.

З огляду на все сказане, з метою більш ґрунтовного аналізу стану проблеми в шкільній практиці нами була проведено анкетування серед учителів української літератури (*Додаток Б*) м. Глухова й Шосткинського району, у якому взяли участь 10 учителів-словесників, спостереження за роботою деяких учителів-практиків на уроках, присвячених життєпису й творчості В. Стуса.

Мета анкетування вчителів, які працюють за програмою рівня стандарту, – з'ясувати особливості організації і проведення уроків і позакласних заходів у старшій школі, присвячених вивченню лірики В. Стуса. Варто відмітити, що всі анкетовані вважають достатнім представлений у чинних програмах зміст навчального матеріалу щодо вивчення життя і творчості Василя Стуса, тож на друге запитання щодо творів митця, які варто, на думку, педагогів, увести до шкільної програми, не було надано відповідей.

Відповіді вчителів на третє запитання анкети різняться. Більшість (80 %) анкетованих зазначили, що крім теоретико-літературного поняття «екзистенційні ідеї в художньому творі», поданого в чинній програмі (рівень стандарту), пояснюють детально сутність екзистенціалізму, поняття «стоїчної» поезії, і лише 20 % частково згадують.

На четверте запитання анкети «Чи здатні учні самостійно дібрати змістовну інформацію про митця й донести її однокласникам на уроці?» усі опитувані дали стверджувальну відповідь. Результати відповідей на четверте запитання анкети показали, що вчителі на уроках намагаються розвивати творчі здібності, критичне мислення, креативність учнів. Наприклад,

пропонують самостійно підготувати проєкт до теми, важливу й цікаву інформацію, влаштовують міні-конкурси виразного читання поезій тощо.

На п'яте запитання «Які труднощі виникають у старшокласників під час вивчення поезії В. Стуса?» лише 2 опитувані (20 %) вказали на визначення й зіставлення основних мотивів у поезіях, адже здебільшого вони або подані в матеріалі підручників, або наведений допоміжний критичний матеріал щодо цього. Більше труднощів викликає в учнів щодо усвідомлення суті екзистенціалізму й визначення екзистенційних ідей у поезіях митця.

На шосте за питання «Які допоміжні наочні матеріали ви застосовуєте на уроках під час вивчення життєпису й творчості Василя Стуса?» в умовах дистанційного навчання педагоги називають презентації, відео-та аудіо-записи.

На сьоме запитання «Які Ви використовуєте методи та прийоми роботи (у тому числі інтерактивні) на уроках із вивчення життя і творчості Василя Стуса?» учителі відповідали по-різному, назвавши бесіду, дискусію, проєкти, інтерактивні технології, проблемні запитання, «Мозковий штурм», «Метод прес», «Незакінчене речення» тощо.

На наступне запитання всі учителі відповіли, що використовують матеріали про Василя Стуса в позакласній роботі. А на запитання про форми позакласної роботи учителі назвали усний журнал, літературно-мистецький вечір, інформаційно-просвітницьку годину, літературно-музичну композицію, круглий стіл за творчістю поета, заочна подорож тощо. Такі заходи поглиблюють знання школярів про творчість митця, заповнюють можливі прогалини в знаннях школярів, сприяють розвитку креативності, творчого мислення учнів тощо.

Серед порад педагогам-початківцям, які дають учителі в останньому, десятому запитанні анкети, нас зацікавили такі: «Характеризувати творчу манеру та стиль письменника» або «Більше уваги приділити теорії літератури під час вивчення творчості В. Стуса».

Погоджуємося, що усвідомлення творчої манери митця є важливим для осягнення специфіки його творчості. А теоретико-літературне поняття «екзистенційні ідеї» не буде засвоєно без ознайомлення одинадцятикласників із таким напрямом у філософії й літературі як екзистенціалізм, та його особливостями.

Таким чином, у шкільній програмі приділяється достатня увага поезії В. Стуса. Аналіз сучасних підручників з української літератури для 11 класу показав, що старшокласники мають можливість ознайомитися з постаттю письменника, його трагічною долею в тоталітарному суспільстві, творчою манерою, зрозуміти значення творчості митця. Критичні матеріали, теоретико-літературні поняття, подані в підручниках, допоможуть проаналізувати твори В Стуса, визначити мотиви в них, розкрити багатогранність творчої особистості автора.

Однак, на нашу думку, у більшості підручників характеристика збірок поета недостатня для глибокого усвідомлення специфіки його творчості, відомості про їхню тематику, пояснення назв є дуже важливими в цьому аспекті. Також доречним буде пропонувати для розгляду схеми-опори під час вивчення складних теоретико-літературних понять (екзистенціалізм, екзистенційні ідеї), залучати міжпредметні зв'язки із зарубіжною літературою.

Аналіз проведеного анкетування серед учителів української літератури показав, що на сучасному уроці, присвяченому вивченню досліджуваної теми, вони впроваджують інноваційні методи й прийоми навчання, використовують відомості про життєпис і творчість В. Стуса в позакласній роботі, що сприяє якісному оволодінню інформацією старшокласниками.

Враховуючи результати аналізу програм, підручників, методичної літератури з досліджуваної теми, а також рекомендації вчителів української мови і літератури, вважаємо необхідним розробити власні методичні рекомендації щодо вивчення творчості В. Стуса в закладах загальної середньої освіти.

3.2. Особливості вивчення ліричних творів на уроках української літератури в старших класах закладів загальної середньої освіти

Як уже було вказано вище, ліриці шкільна програма відводить багато місця і в середніх, і в старших класах. Ліричні твори допомагають заглибитися у внутрішній світ людини, у них розкриваються найінтимніші й найглибші почуття людини, найпотаємніші думки, викликані умовами життя. Одним із принципів аналізу художнього твору є принцип єдності змісту і форми. Ліричний твір, порівняно невеликий за обсягом, сприймається читачем як єдине ціле. Аналіз такого твору передбачає не лише розкриття авторської позиції, а й висловлення власної точки зору читачем.

У школі вивчають лірику різних жанрів та тематики: політичну, громадянську, пейзажну, інтимну, медитативну, філософську, релігійну. Шкільна програма відтворює і різноманіття жанрових різновидів, які потребують свого підходу, урахування специфіки жанру.

Сприймання й усвідомлення учнями ліричних творів визначається різними чинниками: особливостями ліричної поезії, своєрідністю манери письма поета, ідейним змістом творів, розвитком і життєвим досвідом учнів, їхніми віковими особливостями.

На розуміння, усвідомлення та аналіз ліричних творів впливають психологічні особливості старшокласників, вік яких психологи обмежують періодом 15-18 років. У ці роки формується самосвідомість, самооцінка, заснована на аналізі своєї діяльності. Старшокласники замислюються над сенсом життя, є романтичними, цікавляться моральними якостями, ваале можуть проявляти хворобливе самолюбство. Сучасні вчені іменують їх

«поколінням Z», цифровими аборигенами через перебування і спілкування в мережі Інтернет (інтернет-активність) та приділення значної уваги віртуальному середовищу. Тому для зацікавлення літературою і стимулювання старшокласників до читання вчитель-словесник має враховувати їхню психологію.

Базовими для нашого дослідження є такі особливості цього віку: «прагнення старшокласників зіставляти себе з ліричним героєм, входити в роль ліричного суб'єкта, проявляти аналітичні здібності, емоції, почуття, нав'язні художнім текстом» [8, с. 41]. Старшокласники дають оцінку зображеному автором, усвідомлюють літературний твір як естетичну цілісність.

Проблемі вивчення ліричних творів на уроках української літератури приділяли увагу багато вчених-методистів, зокрема Т. Бугайко, Ф. Бугайко, Н. Волошина, В. Неділько, К. Сторчак, Б. Степанишин, Є. Пасічник, Г. Токмань, А. Ситченко та інші.

Саме Є. Пасічник вперше аргументував шкільний аналіз художнього твору, його відмінність від літературознавчого. На думку вченого-методиста, автора підручника «Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах», «Аналізувати ліричний вірш – означає вчити дітей заглиблюватися у його поетичні образи, спостерігати, як вимальовується одна за одною картини або як змінюються почуття, настрої ліричного героя, чим вони викликані та як усе це безпосередньо виражається в контексті твору. Важливо, що хоче сказати поет, який характер має мова вірша і як вона виражає авторську ідею» [47, с. 305].

Зупинимось детальніше на розкритті методистами проблеми вивчення ліричних творів у старших класах.

Так, на переконання Є. Пасічника, робота старшокласників над ліричними творами, передбачає певну систему, адже розрізнені уроки не сприяють формування відповідних навичок. Цінними є поради вченого-методиста щодо аналізу ліричного твору на уроці: «Аналіз ліричного вірша

не слід зводити до простого переказу його змісту, примітивного перекладу мови поезії на мову прози, в результаті чого руйнуються образи, втрачається поетичність» [47, с. 305].

Є. Пасічник зазначає, що в процесі вивчення поезії можна обговорювати й різні питання виховного значення. Зокрема, вивчаючи ліричний твір на певну тему, можна перед уроком дати учням завдання знайти висловлення відомих людей про автора чи саму тему; запропонувати підготувати повідомлення на потрібну тему; знайти вірші з подібними мотивами чи продемонструвати їх напам'ять. Саме така організація уроку забезпечить його емоційність, виховне спрямування й активність більшості учнів.

К. Сторчак у книзі «Основи методики літератури» (1965) аналізу ліричних творів відвів цілий розділ – «Вивчення лірики». На думку вченого, «аналіз поетичного твору варто будувати так, щоб у жодному випадку необережним словом не зруйнувати естетичних уявлень учня, його емоційної схвильованості і вражень від прочитаного» [9, с. 107].

Вивченню лірики присвятив свої праці й методист і педагог-практик А. Лісовський, автор монографії «Етюди з методики викладання літератури» (2013) [34]. На його думку, «лірична поезія здатна виховувати й перевиховувати, вона відіграє особливу роль у формуванні літературної компетенції старшокласників. Яскраві моменти життя ліричних героїв мають здатність ставати взірцями життєвої позиції для молоді, спонукати юнаків і дівчат не тільки поважати високі душевні пориви героїв, а й трепетно ставитися до краси інтимних стосунків узагалі» [9, с. 110].

На думку В. Неділько, особливістю лірики є сугестивність (навіювання на читачів певного настрою завдяки організованій роботі: первинному читанню твору, вступній бесіді, технічним засобам, ілюстраціям тощо). В. Неділько наголошує, що необхідно приділяти увагу майстерному прочитанню ліричного твору або читанню його напам'ять учителем, оскільки «невдало чи просто немайстерно прочитана лірика – це лірика загублена.

Учні не сприймуть її душею, серцем...» [44, с. 173]. Учений акцентує на двох методах, які є найдоцільнішими під час аналізу ліричного твору – бесіді й самостійній роботі. Шляхом бесіди здійснюється аналіз твору, а самостійна робота є дієвою на підсумкових етапах, коли учні вже мають загальне враження про поезію, можуть висловити свої думки.

Як правило, ліричний вірш вивчається на одному-двох уроках. С. Пультер та А. Лісовський пропонують таку схему його осягнення: вступне слово вчителя, виразне читання поезії вчителем або грамзапису – видатними майстрами художнього слова, відтак бесіда за змістом, що переходить в аналіз, загальні висновки і повторне читання тексту учнями [49, с. 75].

Вивченню ліричних творів у старших класах відведено достатньо місця і в науково-методичному посібнику «Методика навчання української літератури в середній школі» Г. Токмань (2012) [71], у якому вчена запропонувала високоефективні етапи роботи над ліричним твором:

- «1. Емоційна та інтелектуальна підготовка класу до слухання ліричного твору;
2. Художнє читання – виконання вірша напам'ять учителем, учнем-декламатором, актором (в аудіозапису);
3. Завдання учням прочитати твір «про себе»;
4. Опитування учнів про перше цілісне враження від твору;
5. Аналіз ліричного твору, інтерпретація неоднозначних рядків;
6. Творча діяльність – виразне читання вірша учнями, написання есе, спроби власного віршування» [71, с. 156–157].

Принагідно зазначимо, що Г. Токмань наводить різні види роботи під час вивчення поезій В. Стуса «Як добре те, що смерті не боюсь я», «Пам'яті Алли Горської» та «Горить сосна – однизу догори...».

Учена подає два види аналізу віршів: традиційний і текстуальний. Перший вид передбачає на практиці розчленування, виділення певних структурних елементів тексту. Цьому сприяють запитання щодо теми, ідеї, настрою твору тощо. Однак можна застосовувати й текстуальний аналіз, що

розкриває мистецькі особливості ліричного твору та не нищить його цілісності. Цей вид аналізу полягає в поступовому відчитуванні смислів услід за текстом, щоб простежити зміну думок і почуттів, окреслити появу нових образів, розшифрувати поетичне мовлення митця.

За Г. Токмань послідовність текстуального аналізу поезії є такою:

- «1. Історія написання (якщо відома).
2. Історична основа (якщо є).
3. Літературний рід, жанр.
4. Безпосередній аналіз тексту.

Учитель читає текст із зупинками там, де вважає за потрібне. Прочитаний уривок тлумачать, пояснюючи образи з погляду їх висвітлення, семантичного наповнення і мовного вираження. У вільно обраному порядку своє розуміння таких художніх явищ, як: а) художній образ; б) почуття і думки в їх перебігу; в) виражальні засоби мови на чотирьох рівнях: – тропи (епітет, порівняння, метафора, метонімія і т. ін.); – стилістичні фігури (повтор, анафора, поетичне кільце і т. ін.); – засоби звукопису (алітерація, асонанс, звуконаслідування); – лексичні засоби (синоніми, антоніми, застарілі слова, неологізми, діалектизми).

5. Особливості віршування. По завершенні інтерпретації всього тексту вірша визначають строфіку, метрику, фоніку [71, с. 158–159].

Проблема вдалого шкільного аналізу художнього твору, зокрема ліричного, залишається актуальною, із нею дослідники пов'язують низку проблем: аналіз образу ліричного героя, що виражає авторський світогляд, віршованої форми і мови поезії, і, зрештою, сама доцільність аналізу поезії, яка призначена впливати на почуття людини [8, с. 39–41].

Аналіз жодного жанру мистецтва не викликає стільки труднощів у вчителів, як аналіз ліричних творів. Були навіть дискусійні міркування щодо обмеження вивчення ліричних віршів їх виразним читанням, оскільки лірика розкриває глибокі почуття, які не виразити звичайними словами. Але без аналізу зміст поезії не буде або недостатньо буде зрозумілий учням.

Учитель на уроці має наголосити на тому, що в центрі уваги лірики є не зображення якихось подій чи явищ природи, а передача людських почуттів, вражень, переживань, розмислів, які викликані певними обставинами. На уроках української літератури важливо навчити учнів читати й аналізувати відтворені в ліричних жанрах поетичні образи, визначати естетичну значущість і цінність твору, що сприяє небайдужому ставленню до поезії.

Необхідно вчити старшокласників не лише відшукувати в тексті твору художні засоби (епітети, метафори, порівняння), а й з'ясувати їх роль, ідейно-художнє значення. Художні засоби мають викликати в школяра певні асоціації, розвивали образне мислення, творчу уяву.

На жаль, цілісне сприйняття вірша часто втрачається через трафаретні схеми розбору, стандартні запитання педагога, послідовність в аналізі тропів та інших художніх засобів. На уроці варто звернути увагу на те, що ліричні твори, як правило, не мають сюжету, думки поета виражаються лаконічною, сконцентрованою, засобами своєрідно організованої ритмічної емоційно-образної (віршованої) мови.

«Одним зі складників ліричного вірша є його звукове оформлення. Нехтуючи алітераціями, асонансами чи навіть паузами, ритмікою й ритмом, читач або слухач спрощує і нівелює багатство композиційного ансамблю ліричного твору» [9, с. 105].

Аналіз художнього твору повинен посилити емоційний ефект літератури на учнів. Автори підручника «Наукові основи методики літератури» (за редакцією Н. Й. Волошиної) визначили умови емоційності аналізу ліричного твору:

- «- виразність першого читання тексту;
- естетичне сприймання художнього образу;
- емоційність мови вчителя;
- розгляд епізодів, які несуть найбільше емоційне навантаження;
- перекази, близькі до тексту твору;
- увага до ліричних відступів;

- розкриття краси поетичного слова, з'ясування засобів його вираження;
- належний рівень літературно-естетичної підготовки учнів, їх здатність відчувати різні емоції, співпереживати з героями;
- практичне освоєння засобів художньої мови і формування вмінь поетично висловлювати свої думки» [43, с. 103].

У старших класах передбачено не лише текстуальне вивчення окремих віршів, але й практикуються оглядові теми. Під час текстуального і оглядового вивчення ліричної поезії можна організувати своєрідні конкурси: учні читатимуть вірші на певну тему, які їм найбільше сподобалися. Варто також практикувати читання напам'ять віршів, які учні, отримавши відповідне завдання, підготують до уроку.

Від конкретних картин, намальованих поетом у творі, до розуміння основного пафосу творчості поета – такий шлях вивчення лірики у старших класах.

Інтерес до лірики потрібно формувати не тільки на уроках української літератури, а й під час проведення позакласних заходів: вечорів поезії, зустрічей із поетами, конкурсів на краще виразне читання тощо. Тільки за такого поєднання можна досягти гарних результатів під час вивчення ліричних творів, уникнути розвитку байдужого ставлення старшокласників до поезії.

Отже, у працях українських методистів викладено перевірений роками шкільної практики методичний інструментарій із метою формування в старшокласників уміння аналізувати ліричні твори. Учені пропонують різні методи й прийоми аналізу ліричних творів у старших класах, що забезпечують правильне розуміння ідейно-художніх особливостей поезій, які передбачені чинною програмою з української літератури. Сучасна методична наука ґрунтується на цих ідеях видатних учених-методистів і вдосконалює їхні концепції.

Тож вважаємо необхідним, спираючись на напрацювання вчених, аналіз шкільних програм і підручників, запропонувати власні методичні

рекомендації щодо вивчення ліричних творів у старшій школі (на прикладі творчості В. Стуса).

3.3. Методичні рекомендації до вивчення лірики В. Стуса на уроках української літератури в 11 класі

Творчість видатного українського письменника В. Стуса приваблює багатогранністю й перспективою широкого використання в навчально-виховному процесі закладів загальної середньої освіти. Вона викликає надзвичайний інтерес у шкільній практиці з боку вчителів і здобувачів освіти.

Учителі намагаються розв'язати проблему форм, методів, прийомів і видів навчальної діяльності, що будуть дієвими під час вивчення творчості митця.

Чинна шкільна програма з української літератури пропонує вивчення творчості В. Стуса в 11 класі в розділі «Стоїчна українська поезія», адже саме до такої поезії відносять літературознавці його лірику.

Як уже зазначалося, чинною навчальною програмою (рівень стандарту) пропонується орієнтовно 2 години на вивчення теми, хоча, на нашу думку, цього часу замало для пізнання непересічної особистості й багатогранної творчості В. Стуса, що сприяє формуванню в учнів національної ідентичності, патріотизму, почуття відповідальності, стійкості до життєвих труднощів.

Зважаючи на рекомендації навчальної програми для 11 класу, методична система роботи з вивчення поезії В. Стуса може бути спланована таким чином:

1-й урок: В. Стус як символ незламного духу, збереження людської гідності. Загальний огляд його життя й творчості (відчуження від світу, проблема вибору, стан трагічної самотності й активної дії, формування себе;

атмосфера розтлінного духу тоталітарної системи). Узагальнені образи крізь призму індивідуальної долі.

2-й урок: Поезія Стуса – зразок «стоїчної» поезії у світовій ліриці («Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...», «Господи, гніву пречистого...»). Стан активної позиції ліричного героя. Екзистенційна (буттєва) проблема вибору, віра в себе, надія на здолаття всіх перешкод. Упевненість у власному виборі. Приклад великої мужності й сили духу.

На першому уроці учнів необхідно ознайомити з життєвим шляхом В. Стуса таким чином, щоб вони зрозуміли його трагічну долю, а також особистісні риси: силу волі й стійкість у відстоюванні життєвих принципів. Другий урок треба присвятити вивченню теоретико-літературного поняття «екзистенційні ідеї в художньому творі», аналізу творів, передбачених навчальною програмою для текстуального вивчення.

Обравши традиційний тип обох уроків – урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок, ми розробили їх плани-конспекти (*Додаток А*), у яких, ураховуючи етапи вивчення творів відповідно до їх родово-жанрової специфіки, додержуємося таких етапів вивчення ліричних творів: підготовка до сприйняття твору; його читання; аналіз; підведення підсумків.

Оскільки лірика В. Стуса є філософськи наснаженою і дещо складною для аналізу, а також пов'язаною з долею митця, його життєвим досвідом, вважаємо необхідним перший урок із вивчення теми присвятити вивченню його біографії і загальному огляду творчості. Таким чином, етап підготовки до сприйняття ліричного твору буде тривати цілий урок, що є цілком допустимо у старших класах.

На першому уроці з вивчення життя й творчості В. Стуса вчитель-словесник має зацікавити учнів новою темою, особистістю митця, від чого залежатиме процес і результат читання його творів та їхній аналіз. Тому вважаємо доцільним провести спершу бесіду задля актуалізації опорних знань, що налаштує учнів на краще сприймання відомостей про митця.

Оскільки надзвичайно колоритна постать В. Стуса розглядається вченими в контексті шістдесятництва, творчість представників якого одинадцятикласники вже вивчали, для бесіди можна запропонувати такі запитання:

– Пригадайте, що таке шістдесятництво.

– Творчість яких поетів-шістдесятників ми з вами вже вивчили?

– Чим характеризується доба, у яку вони творили? Як це позначилося на мотивах їхньої лірики?

– Хто із поетів-шістдесятників і яким чином протистояв тогочасній системі влади?

Задля зацікавлення учнів постаттю митця перед ознайомленням з його життєписом пропонуємо звернути їхню увагу на епіграф, задалегідь дібраний учителем до уроку. Це можуть бути слова самого В. Стуса, у яких він стверджує, що є вільною людиною: *«Я є ВІЛЬНИЙ – і тому Україна є вільною, бо вона в мені...І тому правила гри я призначаю свої, а не ті, що існують... Оточуючий світ не варт того, аби я зрадив себе, зрікся своєї Віри, своєї гідності»* [72]. У цьому епіграфі схований ключ до осягнення основної ідеї уроку, він пробуджує інтерес до теми. До епіграфу звертаємося двічі: на початку уроку він налаштовує учнів на пошук відповіді, сприяє створенню творчої атмосфери, а в кінці уроку учні вже матимуть достатньо знань, щоб відповісти на питання вчителя, пов'язане з розтлумаченням змісту епіграфу.

Перед безпосередньою подачею відомостей про митця пропонуємо також використати інтерактивний прийом «Групування», що сприяє розвитку мислення старшокласників і водночас сприймається як цікава гра (чи її елемент). Зокрема, учитель малює на дошці таблицю «В. Стус» із незаповненими комірками і дає завдання учням на аркушах паперу А4 записати й прикріпити магнітом у порожні клітинки певні запитання, які б вони адресували письменнику, якби довелось з ним зустрітись.

Етап сприймання і засвоєння нової навчальної інформації рекомендуємо почати з роботи з портретом письменника. Зокрема, можна запропонувати

учням розглянути «Портрет Василя Стуса» В. Зарецького (1989–1990 рр.), рекомендований чинною програмою з української літератури. Бесіду про портрет пропонуємо провести за запитаннями:

– Перед вами портрет письменника. Подивіться уважно на нього, будь ласка. Про які риси характеру можуть свідчити очі, погляд В. Стуса?

– Опишіть його образ словесно.

Після цього рекомендуємо вчителю сказати вступне слово про митця, де подати загальну характеристику його непересічній постаті. Такий вступ до осягнення життєпису В. Стуса як стоїчної особистості сприятиме зацікавленню учнів, спрямує їхню увагу на подальший матеріал.

Віхи життя і творчості поета учитель може розкрити сам, однак одинадцятикласники здатні самостійно підготувати заздалегідь відповідні повідомлення і гідно представити їх на уроці. Щоб не переобтяжувати одного учня, таких повідомлень може бути декілька, що стосуються біографії та огляду творчості митця.

Обов'язковою є бесіда за змістом прослуханого матеріалу, мета якої – перевірити, як учні усвідомили віхи життя й творчості поета, акцентувати ще раз увагу на важливих моментах.

Принадно зазначимо, що розповідь про життя митця не має бути перенасичена датами й сухими фактами, учителю необхідно дати завдання й скоригувати підготовку учнівських повідомлень про життєпис митця таким чином, щоб перед школярами митець постав як особистість з її переживаннями, прагненнями, переконаннями, ідеалами, стійкою життєвою позицією патріота України. Це є дуже важливим, зокрема для подальшого вивчення поезії В. Стуса, яку традиційно розглядають в контексті його життя.

Доповнити прослуханий матеріал може шкільний підручник. Зокрема, беручи до уваги підручник авторства О. Авраменка, вважаємо доцільним застосувати прийом «читання з маркуванням», тобто прочитати на уроці матеріал підручника на с. 234–235 і записати до таблиці відомості про

періоди творчості В. Стуса, які не відображено в прослуханих повідомленнях.

Це завдання водночас вирішить проблему розкриття значення понять «стоїцизм» і «стоїчний», які пов'язані з постаттю письменника й мотивами його творів. Адже ці терміни згадуються в статті в підручнику, а їх пояснення подано внизу сторінки (у виносках), на що вчитель-словесник неодмінно зверне увагу школярів.

Такі види роботи, як складання психологічного портрету митця, перегляд трейлера фільму «Заборонений» (2019) із завданням визначити, які епізоди з життя В. Стуса учні побачили в трейлері фільму, сприятимуть ще більшому зацікавленню постаттю митця і його творчістю.

Таким чином, перед безпосереднім читанням і подальшим аналізом поезій С. Стуса буде проведена підготовча робота, щоб активізувати увагу учнів, ознайомити їх із постаттю митця, викликати певні асоціації тощо.

Другий урок пропонуємо цілком присвятити читанню й аналізу програмових творів В. Стуса, які є зразком «стоїчної» поезії у світовій ліриці, та підведенню підсумків. Звісно, обов'язковою є актуалізація опорних знань, яку можна провести, застосувавши метод бесіди, у ході якої згадати основні віхи життя й творчості митця.

Наведемо приклади кількох запитань для такої бесіди:

- Коли і де народився В. Стус?
- Де отримав вищу освіту?
- Ким працював В. Стус упродовж життя?
- Дайте визначення поняттю «стоїцизм».
- Які стоїчні риси характеру були притаманні Василю Стусу?
- Чому творчість митця була заборонена в радянські часи?

Також на цьому етапі уроку можна застосувати інтерактивну вправу «Мозковий штурм»: запропонувати учням прочитати рядки з поезії В. Стуса «Як добре те, що смерті не боюсь я»: *«Народе мій, до тебе я ще верну, / і в смерті обернуся до життя / своїм стражденим і незлим обличчям....»* і

дати відповідь на запитання: «Чи справдилося і як саме це передбачення митця?»

На основі отриманих на попередньому уроці знань про життєпис поета, увічнення його пам'яті, учні міркуватимуть над тим, що зі здобуттям Україною незалежності творчість В. Стуса повернулася до українського читача, він живе серед свого народу у своїх книгах, поетичних рядках.

Етап уроку «Сприймання і засвоєння нової навчальної інформації» рекомендуємо розпочати з лаконічного коментаря вчителя щодо життєвої позиції і незламності В. Стуса перед тоталітарною системою, його філософії людського буття, екзистенційного світобачення. Такий коментар дозволить плавно перейти до роботи над теоретико-літературними поняттями «екзистенціалізм», «екзистенційні ідеї в художньому творі».

Хоча програмою передбачено розгляд лише поняття «екзистенційні ідеї в художньому творі», однак, закономірно, пояснити його сутність без тлумачення терміну «екзистенціалізм» неможливо, на що націлюють і шкільні підручники, зокрема підручник з української літератури для 11 класу О. Авраменка. Тож пропонуємо скористатися поданими в підручнику матеріалами до цієї теми з теорії літератури й дати завдання учням із ними ознайомитися:

– Розгорніть підручник на с. 236 і зачитайте визначення поняття «екзистенціалізм». Зверніть увагу, у творчості яких українських митців проявився цей напрям, які екзистенційні ідеї вони висвітлюють.

Задля кращого усвідомлення учнями сутності понять можна скористатися логічними схемами, а також доповнити матеріал підручника. Отримані знання з теорії літератури допоможуть учням під час аналізу усвідомити екзистенційні ідеї у творчості В. Стуса.

Важливим етапом вивчення ліричного твору є його читання. І хоча на першому уроці учням пропонуємо дати домашнє завдання прочитати програмові твори В. Стуса, учитель має розуміти, що філософська лірика Стуса, насичена складними ідеями, не є легкою для сприймання. На наше

переконання, читання поетичних творів на уроці перед їх аналізом має здійснювати вчитель або підготовлений учень. Правильність і виразність прочитаного сприятимуть глибині емоційного сприйняття твору.

Аналіз – важливий етап вивчення лірики В. Стуса, від якого залежить осмислення й усвідомлення школярами поетичного тексту в єдності змісту і форми. Аналізуючи поезії В. Стуса «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...», «Господи, гніву пречистого...», необхідно звертати увагу на їхню жанрову природу, образ ліричного героя, провідні мотиви, екзистенційні ідеї в них тощо. З цією метою у розроблених планах-конспектах уроків пропонуємо низку методичних прийомів і видів навчальної діяльності. Наприклад, аналіз твору «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...» може здійснюватися за допомогою евристичної бесіди з подальшим складанням паспорту твору.

Евристична бесіда може містити такі, наприклад, запитання:

- Хто є ліричним героєм поезії?
- Яка життєва мета ліричного героя? У яких рядках поезії вона розкрита?
- Що відчуває ліричний герой на своєму шляху до реалізації цієї мети?
- Які риси притаманні ліричному герою твору?
- Який провідний мотив поезії?
- Які екзистенційні ідеї в ній наявні?

Важливим доповнення такої бесіди буде коментар учителя, адже екзистенційна лірика потребує глибшого розгляду. У коментарі словесник має наголосити на рисах ліричного героя, який свідомо обрав свою життєву дорогу, шлях добра і правди; на жанрі твору, оскільки це медитація – «вірш філософського змісту, у якому автор передає свої глибокі роздуми про деякі важливі проблеми, інколи глобального значення (життя і смерть, дружба і кохання, людина і природа)» [78, с. 208].

Такі ж методичні прийоми й види навчальної діяльності та деякі інші (для урізноманітнення роботи на уроці) пропонуємо використати й для розгляду поезії «Господи, гніву пречистого...»: евристична бесіда, коментар

учителя щодо жанрових особливостей твору (віршована молитва як різновид медитації), робота над визначенням ідейно-тематичного змісту поезії, колективне визначення художніх засобів і їх ролі в поезії.

У розробленому конспекті другого уроку з вивчення життя і творчості В. Стуса пропонуємо узагальнити матеріал про ліричного героя його поезії, який відображає настрої, прагнення, життєву позицію самого автора. Відповідь на запитання «Яким же ліричний герой постає з рядків вивчених вами поезій?» учитель може запропонувати одинадцятикласникам оформити у вигляді логічної схеми «Ліричний герой поезії В. Стуса».

Принагідно зазначимо, що як варіант можна на цьому етапі провести роботу з коміксами за вивченими творами поета, запропонованими в культурно-мистецькому проєкті «Українська література в коміксах», створеному за сприяння Українського культурного фонду [74]. Однак у застосуванні коміксів учителю треба бути обережним, оскільки методичний інструментарій щодо їх використання на уроках літератури наразі не є розробленим. На нашу думку, використовувати їх доцільно на закріплення матеріалу, після аналізу, щоб не перетворити вивчення серйозних, глибоких за змістом творів на їх поверховий розгляд.

Підсумкова бесіда на другому уроці з вивчення життя і творчості В. Стуса, на наше переконання, дозволить узагальнити отримані учнями знання:

– Яким ви побачили В. Стуса як особистість з його біографії і проаналізованих творів?

– Як ви розумієте поняття «стоїчна поезія»? Доведіть, що твори В. Стуса можна віднести до такої поезії.

– Які екзистенційні ідеї наявні у творчості митця?

А інтерактивна вправа «Займи й обґрунтуй позицію», де учням пропонується поміркувати, чи можна В. Стуса назвати справжнім героєм України, сприятиме розвитку критичного мислення старшокласників, креативного підходу до конкретного завдання, вихованню поваги до

В. Стуса, який став для нашого народу символом духовної незламності й свободи.

Отже, у розроблених конспектах уроків із теми «Творчість В. Стуса» для 11 класу передбачено розгляд місця митця та роль його творчості в українській літературі, передбачено цілісний шкільний аналіз творів, введених у навчальну програму (рівень стандарту) для текстуального вивчення – «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...» і «Господи, гніву пречистого...». Проведення уроків із урахуванням розроблених нами методичних рекомендацій забезпечить формування відповідних предметних і ключових компетентностей.

Оскільки вивчення творчості письменника не вичерпується лише роботою на уроках, варто використовувати матеріали із життєпису і творчості В. Стуса в позакласній роботі. Зокрема, це можуть бути різноманітні виховні заходи: вечір пам'яті В. Стуса або літературний вечір на тему «Народе мій, до тебе я ще верну», усний журнал, учнівська конференція, круглий стіл за творчістю митця та ін. Такі заходи дозволять поглибити знання учнів про постать і творчість письменника, роль його художнього доробку в літературному процесі, актуальність порушених проблем.

Висновки до розділу 3

У ході аналізу чинних навчальних програм з української літератури нами було з'ясовано, що поезії В. Стуса в них приділяється достатня увага. Аналіз чинних підручників з української літератури для 11 класу показав, що старшокласники мають можливість ознайомитися з постаттю письменника, його трагічною долею в тоталітарному суспільстві, творчою манерою, зрозуміти значення творчості митця. Критичні матеріали, теоретико-літературні поняття, подані в підручниках, у цілому допоможуть

проаналізувати твори В. Стуса, визначити мотиви в них, розкрити багатогранність творчої особистості автора.

Аналіз проведеного анкетування серед учителів української літератури виявив, що на сучасному уроці, присвяченому вивченню досліджуваної теми, вони використовують інноваційні методи й прийоми навчання, відомості про життєпис і творчість В. Стуса в позакласній роботі, що сприяє якісному оволодінню інформацією старшокласниками.

Сприймання й усвідомлення учнями ліричних творів визначається різними чинниками: особливостями ліричної поезії, своєрідністю манери письма поета, ідейним змістом творів, розвитком і життєвим досвідом учнів, їхніми віковими особливостями. У старшому шкільному віці формуються самосвідомість, самооцінка, учні замислюються над сенсом життя, моральними якостями. Базовими для нашого дослідження є такі особливості старшокласників, як намагання зіставляти себе з ліричним героєм твору, виявляти аналітичні здібності, почуття, емоції під впливом художнього тексту.

Проблемі вивчення ліричних творів на уроках української літератури приділяли увагу багато вчених-методистів, зокрема Т. Бугайко, Ф. Бугайко, Н. Волошина, В. Неділько, К. Сторчак, Б. Степанишин, Є. Пасічник, Г. Токмань, А. Ситченко та інші. Методисти наголошували на поетапності вивчення лірики, на розгляді віршів у єдності змісту і форми, запропонували різні методи й прийоми аналізу ліричних творів у старших класах, що забезпечують правильне розуміння ідейно-художніх особливостей поезій. Від конкретних картин, намальованих поетом у творі, до розуміння основного пафосу творчості поета – такий шлях вивчення лірики в старших класах.

Аналіз навчально-методичної літератури з теми дослідження, анкет для вчителів, особливостей вивчення ліричних творів на уроках української літератури в старших класах стимулював нас розробити власні методичні рекомендації до вивчення життя і творчості В. Стуса в 11 класі, у яких

деталізовано описана поетапність шкільного аналізу ліричних творів митця, методи, прийоми й види навчальної діяльності, найбільш ефективні, на наше переконання, для засвоєння цієї теми старшокласниками й формування відповідних предметних і ключових компетентностей.

ВИСНОВКИ

Метою магістерської роботи було розкрити мотиви й особливості вивчення лірики В. Стуса в закладах загальної середньої освіти.

На виконання першого завдання було здійснено сутнісно-змістову характеристику літературознавчих понять «лірика», «ліричний твір», «мотив» і з'ясовано, що лірика – один із трьох родів літератури, у творах якого художньо відображені думки, душевні стани, настрої ліричного героя. Ліричний твір відзначається переважно віршованою формою, лаконізмом, монологічною формою викладу, частим використанням опису, відсутністю розгорнутого сюжету, особливим смисловим навантаженням поетичної мови.

Поняттю «мотив» у літературознавчій науці надаються різні смислові відтінки, простежується його гнучкість, зв'язок із темою, фабулою, сюжетом, ідеєю художнього твору, ліричним героєм. У дослідженні беремо за основу визначення терміну в літературознавчому словнику-довіднику за редакцією Р. Гром'яка, Ю. Коваліва, В. Теремка, а саме: трактування мотиву як теми ліричного твору або неподільної смислової одиниці. Однак враховуємо й погляди літературознавців на тему як більш широке поняття, і на мотиви як реалізацією теми через певні смислові складові. Мотив важливий для створення поетичної картини світу, є компонентом індивідуального стилю митця. Провідний мотив в одному чи кількох творах називається лейтмотивом.

Друге завдання дослідження стосувалося визначення стильових особливостей поетичної творчості В. Стуса. Було з'ясовано, що трагічний життєвий шлях, мистецьке самоствердження попри переслідування владою та позбавлення волі, захоплення новітніми течіями в філософії й творчістю зарубіжних і вітчизняних митців зумовили світосприйняття, поетичний світ митця. Ліричний герой його поезії наближений до автора, є сильною духом самотньою особистістю, яка осягає сутність людського буття. Лірика В. Стуса означена в літературознавстві як «стоїчна», така, що демонструє стійкість і мужність автора в обстоюванні правди. Важливі маркери його

художнього світу – це емоційність, любов до людини, філософічність, риси стоїцизму й екзистенціалізму. Стус поєднав символічні образи, гротеск, іронію, ліризм, багатозначність слова, поетику екзистенціалізму, сюрреалізму, абсурду, властиву сучасній світовій поезії.

У процесі виконання третього завдання було розкрито основні мотиви лірики В. Стуса. Аналіз поезій виявив, що вони вирізняються філософським змістом. Поет зумів створити ліричні шедеври («Крізь сотні сумнівів я йду до тебе», «Терпи, терпи – терпець тебе шліфує», «Господи, гніву пречистого» «Як добре те, що смерті не боюсь я» та ін.), де поєдналися інтелектуальна напруга, екзистенціальне осмислення буття, проникнення у внутрішню сутність людини, відтворення її найвищих поривань, релігійна терпимість.

Серед основних мотивів філософської лірики митця визначили такі: мотив непереборної віри людини в себе, у подолання всіх життєвих перепон на шляху, мотиви Бога, смерті як вищої форми буття, духовного зростання особистості, її відповідальності за власний вибір, мотив внутрішніх борінь людини, сенсу справжнього буття як заперечення світу зла й насильства та ін. У більшості розглянутих творів стверджено трагічний стоїцизм автора, наявні екзистенційні мотиви абсурду, самотності, страждання, тривоги, болю, смерті.

Аналіз лірики В. Стуса виявив також громадянські й патріотичні мотиви, зокрема у творах збірки «Палімпсести» (1986), провідне місце в якій займає тема України, що розкривається крізь призму неперервного зв'язку з нею ув'язненого митця. У творах «О земле втрачена, явися...», «О Боже мій, така мені печаль», «За мною Київ тягнеться у снах», «На колимських морозі калина», «Коли б, коли б ви мали, голуби...», «Тільки тобою», «Докучило! Нема мені вітчизни» простежуємо патріотичні мотиви любові до Батьківщини й ностальгії за нею, вірності Вітчизні; у творах «Ярій, душе!», «Останній лист Довженка», «Не можу я без посмішки Івана» – громадянські мотиви обов'язку перед суспільством, трагізму митця в умовах неволі, звинувачення тоталітарній системі. Історіософські мотиви (осмислення

історії, намагання збагнути перемоги й поразки предків), мотив історичної пам'яті актуалізовано в поезіях «За літописом Самовидця», «Сто років, як сконала Січ».

В інтимній ліриці В. Стуса було виділено такі різновиди, як любовна (про кохання), родинна (про почуття до рідних людей) і лірика дружби. Поезій про кохання багато в ранніх збірках митця «Круговерть» і «Зимові дерева» («Я знаю – ми будем іще не раз бродити з тобою», «Як тебе згадати, босоніжку» та ін.). Інтимна лірика В. Стуса часів ув'язнення містить твори, присвячені матері, дружині, синові, друзям-однодумцям, – «Церква святої Їрини», «У порожній кімнаті», «Наснилося, з розлуки наверхлось», «Весь обшир мій – чотири на чотири» та ін., багато з яких уміщено в збірку «Палімпсести». Кілька творів присвячено загиблій художниці Аллі Горській («Сьогодні – ти. А завтра – я», «Була ти так далеко!», «Віддай мені своєї смерти частку» та ін.).

Інтимна лірика І. Стуса, адресована коханій, родині, близьким людям, містить мотив першого кохання (у ранній творчості), мотиви любові до матері, дружини, сина, ностальгії за родинним теплом, переживання за долю рідних, жіночого чекання й страждання, вірності, вічності кохання, щирої дружби й співчуття, болю через втрату близької людини (у зрілих творах).

Розкриттю провідних мотивів лірики В. Стуса сприяє художня мова в розмаїтті її засобів, образ ліричного героя.

У ході виконання четвертого завдання дослідження було з'ясовано стан вивчення поетичного доробку В. Стуса в методиці викладання літератури та в шкільній практиці. Аналіз чинних навчальних програм виявив, що поезія Стуса вивчається в 11 класі, їй у програмах приділено достатню увагу. Чинні підручники з української літератури для 11 класу ознайомлюють старшокласників з постаттю письменника, його трагічною долею, творчою манерою. У них містяться запитання і завдання різного типу, зокрема творчі. Однак в більшості підручників характеристика збірок недостатня для глибокого усвідомлення специфіки творчості поета, відсутні схеми-опори до

вивчення складних теоретико-літературних понять (екзистенціалізм, екзистенційні ідеї), відсутні міжпредметні зв'язки із зарубіжною літературою.

Аналіз проведеного анкетування серед учителів української літератури показав, що на сучасному уроці з вивчення життя і творчості В. Стуса вони впроваджують різноманітні методи й прийоми навчання; використовують життєпис і творчість В. Стуса і в позакласній роботі.

Проблемі вивчення ліричних творів на уроках української літератури приділяли увагу багато вчених-методистів, зокрема Т. Бугайко, Ф. Бугайко, Н. Волошина, В. Неділько, К. Сторчак, Б. Степанишин, Є. Пасічник, Г. Токмань та інші, які стверджували потребу поетапності вивчення лірики, аналіз віршів у єдності змісту і форми.

Враховуючи результати аналізу програм, підручників, методичної літератури з досліджуваної теми, на виконання останнього, п'ятого завдання дослідження, ми розробили власні методичні рекомендації щодо вивчення творчості В. Стуса в закладах загальної середньої освіти. У розроблених за чинною навчальною програмою (рівень стандарту) двох планах-конспектах уроків врахована поетапність шкільного аналізу ліричних творів митця, запропоновані методи, прийоми й види навчальної діяльності, найбільш ефективні, на нашу думку, для засвоєння цієї теми старшокласниками й формування предметних і ключових компетентностей. Це робота з портретом поета, з епіграфом уроку, підготовка учнівських повідомлень, перегляд трейлера фільму про митця з подальшим обговоренням, евристична бесіда, визначення ідейно-тематичного змісту поезії, робота над складанням логічної схеми, узагальнювальної таблиці, паспорту твору, творче домашнє завдання.

Було запропоновано також декілька інтерактивних прийомів і видів навчальної діяльності (прийом «Гронування», інтерактивні вправи «Мозковий штурм», «Займи й обґрунтуй позицію», дослідницько-пошукова робота та ін.), застосування яких забезпечить не лише корекцію рівня засвоєння учнями навчального матеріалу, а й вироблення в них умінь

творчого, креативного підходу до вирішення конкретних завдань, бажання висловити свою точку зору, узагальнити знання про творчу індивідуальність В. Стуса.

Магістерська робота не вичерпує всіх аспектів дослідження і потребує його подальших напрямків.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Авраменко О. Українська література (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти. К. : Грамота, 2019. 256 с.
2. Алла Горська. Душа українського шістдесятництва / Упор. Людмила Огнева. К. : Смолоскип, 2015. 712 с.
3. Білоус П. Н. Вступ до літературознавства. Теорія літератури. Психологія літературної творчості: Лекції. Житомир : Рута, 2009. 336 с.
4. Борзенко О. І. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 11 класу закл. загал. серед. освіти / О. І. Борзенко, О. В. Лобусова. Харків : Вид-во «Ранок», 2019. 256 с.
5. Будний В., Ільницький М. Порівняльне літературознавство: Підручник. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 430 с.
6. Василь Стус: Поет і Громадянин. Книга спогадів та роздумів / упоряд. В. Овсієнко. К. : ТОВ «Видавництво “Кліо”», 2013. 684 с.
7. Галич О. Теорія літератури: Підручник / За наук. ред. Олександра Галича. Київ : Либідь, 2001. 488 с.
8. Глеб О. Формування навиків інтерпретації під час вивчення ліричних та ліроепічних творів у старшій школі. *Українська література*. 2013. № 2. С. 39–41.
9. Глеб О. В. Формування у старшокласників уміння інтерпретувати ліричні та ліро-епічні твори української літератури : дис. ... канд. пед. наук. 13.00.02. Київ : ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника», 2016. 277 с.
10. Гоголь Н. Культурологічний підхід до навчання літератури у науково-методичних працях зарубіжних учених періоду освітньої реформи 1984–1990 років. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Вип. 31, том 3, 2020. С. 105–109.

11. Гундорова Т. І. Феномен Стусового «жертвослова». Стус як текст / Ред. та авт. передм. М. Павлишин. Мельбурн: Відділ славістики ун-ту ім. Монаша, 1992. С. 1–29.
12. Дзюба І. *Різьбяр власного духу*. Під тягарем хреста: поезії / Василь Стус. Львів: Каменяр, 1991. С. 3–20.
13. Дзюба І. Свіча у кам'яній пільмі // Стус В. Палімпсест: Вибране. К., 2003. 432 с.
14. Драч І. «Я єсьмь, Вітчизно, як і ти, – еси на всевіки і віки». Зоря Полтавщини. URL : <http://zorya.poltava.ua/ja-iesm-vitchizno-jak-i-ti-iesi-na-vseviki-i-viki/>
15. Жила С. Культурологічний аспект вивчення української літератури у дослідженнях Ніли Волошиної. *П'яті Волошинські читання. Творча майстерня Ніли Волошиної у перспекції філологічного простору Нової української школи: тези доповідей Усеукраїнської науково-практичної конференції (м. Миколаїв, 22–25 червня 2017 року)*. Миколаїв: ОППО, 2017. С. 50–54.
16. Жулинський М. Г. Василь Стус. Із забуття – в безсмертя (Сторінки призабутої спадщини). К. : Дніпро, 1990. С. 416–431.
17. Заболотний В. В. Українська література: підручник для 5 класу закладів загальної середньої освіти / В. В. Заболотний, О. В. Заболотний, О. В. Слоньовська, І. В. Ярмутьська. Київ : Літера ЛТД, 2022. 208 с.
18. Зборовська Н. Код української літератури: Проект психоісторії новітньої української літератури : монографія К. : Академвидав, 2006. 504 с.
19. Зелененька І. Метафоризована флористична символіка в дисидентській поезії Василя Стуса й Тараса Мельничука. *Філологічний дискурс*. Випуск 9, 2019. С. 83–90.
20. Ільницький М. Палімпсести Василя Стуса. Вітчизна. 1990. № 3. С. 14–16.
21. Кириченко С. Птах піднебесний. Спогади про Василя Стуса. К. : Смолоскип, 2016. 160 с.

- 22.Клейменов І. В. Мотиви громадянської лірики В. Стуса. *Глухівські читання – 2023. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук*: Збірник матеріалів XII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. А.С. Полякової. Глухів, 2023. С. 171–173.
- 23.Клейменов І. В. Образ України у збірці «Палімпсести» В. Стуса. *Мова й література у проєкції різних наукових парадигм*: матеріали XIV Всеукр. студ.-викл. наук.-практ. конф. (21 квітня 2023 р., м. Полтава) / ДЗ «Луган. нац. ун-т імені Тараса Шевченка». Полтава, 2023. С.107–112.
- 24.Клейменов І. В. Філософія стоїцизму в ліриці В. Стуса. *Глухівські читання – 2022. Актуальні питання суспільних та гуманітарних наук*: Збірник матеріалів XII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції / За заг. ред. А. С. Полякова. Глухів, 2022. С. 287–289.
- 25.Коваленко Л. Т. Українська література (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / Л. Т. Коваленко, Н. І. Бернадська. К. :Освіта, 2019. 256 с.
- 26.Колодкевич Г. В. Варіативність поетичного мислення В. Стуса в культурно-духовному просторі ХХ ст. : автореф. ... канд. філол. наук : 10.01.01. К., 2013. 17 с.
- 27.Колодкевич Г. В. Елементи міфологізму художнього мислення В. Стуса періоду «палімпсестів». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Сер.: Філологічна. 2011. Вип. 21. С. 229-234. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nznuoaf_2011_21_26
- 28.Коцюбинська М. «Страсті по Вітчизні» (Післяслово упорядника) // Стус В. С. *Дорога болю: Поезії*. К. : Радянський письменник, 1990. С. 201–212.
- 29.Коцюбинська М. Стусове «самособоюнаповнення» (Із роздумів над поезією і листами В. Стуса). *Сучасність*. 1995. №6. С. 137–145.
- 30.Коцюбинська М. Феномен Стуса. *Сучасність*. 1991. № 9. С. 26–36.
- 31.Криловець Р. Тема смерті в поезії В. Стуса (на матеріалі збірки «Палімпсести»). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філологічна» : збірник наукових праць / укладач

- Р. А. Криловець. Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2014. Вип. 41. С. 250-254.
32. Левчук Т. Без гри і гриму (про поезію Василя Стуса). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Філологічна»*. Випуск 41. 2014. С. 39–44.
33. Лисенко Н. Про Василя Стуса по-сучасному та переосмислено. *Слово і час*. 2007. № 4. С. 88–90.
34. Лісовський А. М. Етюди з методики викладання літератури. К. : Ленвіт, 2013. 105 с.
35. Літературознавча енциклопедія : у двох томах. Т. 1. / Авт.-укл. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 608 с.
36. Літературознавча енциклопедія : у двох томах. Т. 2. / Авт.-укл. Ю. І. Ковалів. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 624 с.
37. Літературознавчий словник-довідник / Р. Т. Гром'як, Ю. І. Ковалів та ін. Київ: Академія, 1997. 435 с.
38. Літературознавчий словник-довідник/ За ред. Р. Т. Гром'яка, Ю. І. Коваліва, В. І. Теремка. Київ : ВЦ «Академія», 2007. 752 с.
39. Макарчук В. «Від юних літ до юного змужніння». *Слово і час*. 1992. № 8. С. 64–69.
40. Мовчан Р. В., Авраменко О. М., Пахаренко В. І. Українська література: Підручн. для 11 кл. загальноосвітн. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень). К. : Грамота, 2011. 352 с.
41. Моклиця М. Вступ до літературознавства. Посібник для студентів філологічних факультетів. Луцьк, 2011. 468 с.
42. Моренець В. До питання модерності лірики Василя Стуса: (художньо-філософські аспекти індивідуального стилю). *Наукові записки*. К. : Вид. дім «КМ Academia», 1998. Т. 4: Філологія. С. 97–105.
43. Наукові основи методики літератури. За ред. Н. Й. Волошиної. К. : Ленвіт, 2002. 344 с.

44. Неділько В. Я. Методика викладання української літератури в середній школі. Київ : Вища школа, 1978. 246 с.
45. Онікієнко І. Самототожність Василя Стуса. *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Філологічні науки. Літературознавство*. 2015. № 9. С. 124–128.
46. Палій К. В., Астахова С. А., Лупай О. Ю. Методологія дослідження мотивів у ліричному творі кінця ХІХ – початку ХХ століть. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Філологія. 2021. № 48. Том 4. С. 100–103.
47. Пасічник Є. А. Методика викладання української літератури в середніх навчальних закладах: Навч. посіб. для студ. вищих закладів освіти. К. : Ленвіт, 2000. 384 с.
48. Постать Василя Стуса над плином часу: 70-річчю від дня народження присвячується (1938-1985): (Бібліогр. покажч.) Вінниця : ДП «Державна картографічна фабрика», 2008. 240 с. (Наші видатні земляки).
49. Пультер С. О., Лісовський А. М. Методика викладання української літератури в середній школі. Тернопіль: Підручники і посібники, 2007. 144 с.
50. Пуніна О. Психотип Василя Стуса: до постановки проблеми. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. Вип. 24. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2016. С. 25–42.
51. Рарицький О. А. Поезія героїчного чину. Василь Стус: еволюція художнього мислення. Хмельницький : Просвіта, 2000. 140 с.
52. Савчук Г. О. Творчість Василя Стуса : навчально-методичний посібник для студентів філологічного факультету (спеціальність – українська мова та література). Х. : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2010. 56 с.
53. Слоньовська О. В. Українська література (профільний рівень) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / О.В. Слоньовська, Н.В. Мафтин, Н.М. Вівчарик. К. : Літера ЛТД, 2019. 320 с.

- 54.Слоньовська О. В. Українська література (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закл. загальн. середн. освіти / О.В. Слоньовська, Н.В. Мафтин, Н.М. Вівчарик. К. : Літера ЛТД, 2019. 256 с.
- 55.Соловей О. Є., Пуніна О. В., Жилін М. В. Василь Стус. Відлуння і наближення: науково-популярний нарис ; ред. В. В. Мозгунов. Вінниця: Донецький національний університет імені Василя Стуса, 2017. 152 с.
- 56.Стебельська О. Практики стоїцизму й духовні орієнтири людини в сучасному світі. *Вісник Львівського університету. Серія філософські науки.* 2020. Випуск 25–26. С. 37–46.
- 57.Стус В. З таборового зошита. *Дніпро.* 1991. №9. С. 72–80.
- 58.Стус В. Палімпсест: Вибране. К. : Факт, 2003. 432 с.
- 59.Стус В. Твори: в 4 т. Львів: Просвіта, 1995. Т. 1., Кн. 1. 431 с.
- 60.Стус В. Твори: У 6 Т., 6 кн. Львів : Просвіта, 1994-1999. Т. 1, кн. 1. Зимові дерева, Веселий цвинтар, Круговерть. 1994. 431 с.
- 61.Стус В. Твори: У 6 Т., 6 кн. Львів : Просвіта, 1994-1999. Т. 3, кн. 2. Палімпсести. 1999. 496 с.
- 62.Стус В. Твори: У 6 Т., 6 кн. Львів : Просвіта, 1994-1999. Т. 3, кн. 1. Палімпсести. 1999. 486 с.
- 63.Стус В. Уже Софія відструменіла. URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=363> (дата звернення: 10.06.2023)
- 64.Стус В. Зібрання творів: У 12 т. / Редкол.: Д. Стус (голова) та ін. К. :Факт, 2009. Т. 5: Палімпсести (Найповніший незавершений корпус). 768 с.
- 65.Стус Д. Василь Стус : життя як творчість. 3-тє видання. К. : ДУХ І ЛІТЕРА, 2015. 384 с.
- 66.Стус В. Наснилося, з розлуки наvertsлося... URL : <https://www.ukrlib.com.ua/books/printit.php?tid=350> (дата звернення: 10.06.2023)

67. Стус В. С. Під тягарем хреста / Упоряд. О. Ю. Орач; Вступ, слово І. М. Дзюби; Худож. оформл. Б. Р. Пікулицького; В оформл. вид. використано твір худож. М. Бідняка Львів: Каменяр, 1991. 159 с.
68. Стусознавчі зошити: Науковий альманах. Зошит четвертий / за ред. Олега Солов'я й Ольги Пуніної. Вінниця: Простір Літератури, 2018. 128 с.
69. Гарнашинська Л. Екзистенціально-аксіологічна модель бути/здаватися як дихотомічне поле саморепрезентації шістдесятників. *Слово і час*. 2013. № 3. С. 34–49.
70. Ткачук М. Типологія героя-екзистенціала в ліриці Василя Стуса. *Актуальні проблеми української літератури і фольклору*. 2014. № 21–22. С. 89–103.
71. Токмань Г. Л. Методика навчання української літератури в середній школі: підручник. К. : Академія, 2012. 312 с.
72. Трагічний, величний і вічний Василь Стус. Урок. 11 клас. URL : <https://naurok.com.ua/tragichniy-velichniy-i-vichniy-vasil-stus-urok-11-klas-204539.html> (дата звернення: 12.09.2023)
73. Українська література : підруч. для 11 кл. загальноосвіт. навч. закл. (рівень стандарту, академічний рівень) / Г. Ф. Семенюк, М. П. Ткачук, О. В. Слоньовська [та ін.]; за заг. ред. Г. Ф. Семенюка. К. : Освіта, 2011. 416 с.
74. Українська література в коміксах. URL : <https://ukrlitcomics.com.ua/> (дата звернення: 05.11.2023)
75. Українська література. 5–9 класи. Програма для загальноосвітніх навчальних закладів. Авторський колектив: Р. В. Мовчан (керівник групи); К. В. Таранік-Ткачук, М. П. Бондар, О. М. Івасюк, С. А. Кочерга, Л. І. Кавун, О. І. Неживий. 2017. 82 с. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-5-9-klas> (дата звернення: 15.09.2023)
76. Українська література. Навчальна програма для 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (профільний рівень) / Автор. колектив: Г. О. Усатенко, А. М. Фасоля. 2017. 64 с. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya->

[osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv](https://mon.gov.ua/ua/osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv)

(дата

звернення: 15.09.2023).

- 77.Українська література. Навчальна програма для 10-11 класів загальноосвітніх навчальних закладів (рівень стандарту) / Автор. колектив: Р. В. Мовчан, С. Р. Молочко, Д. І. Дроздовський. 2017. 41 с. URL : <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/navchalni-programi/navchalni-programi-dlya-10-11-klasiv> (дата звернення: 15.09.2023).
- 78.Фасоля А. М. Українська література (рівень стандарту) : підруч. для 11 кл. закладів загальної середньої освіти / А. М. Фасоля, Т. О. Яценко, В. В. Уліщенко, В. М. Тименко, Г. Л. Бійчук. К. : УОВЦ «Оріон», 2019. 240 с.
- 79.Ференц Н. С. Основи літературознавства: підручник. Київ : Знання, 2011. 431 с.
- 80.Шерех Ю. Трунок і трутизна: Про «Палімпсести» Василя Стуса. Шерех Юрій□. Третя сторожа: Література. Мистецтво. Ідеології. К. : Дніпро, 1993. С. 222–264.
- 81.Яструбецька Г. Концепт «Україна» в поезотворчості Василя Стуса. *Слово і час*. 2004. № 10. С. 37–43.
- 82.Яструбецька Г. Концепція збірки «Палімпсести» В. Стуса. *Слово і Час*. 2010. №9. С. 30–38.

Конспекти уроків з української літератури

Урок № 1

Тема. В. Стус як символ незламного духу, збереження людської гідності. Загальний огляд його життя й творчості (відчуження від світу, проблема вибору, стан трагічної самотності й активної дії, формування себе; атмосфера розтлінного духу тоталітарної системи). Узагальнені образи крізь призму індивідуальної долі.

Компетентності:

Предметні: *учень / учениця:* знає основне з творчої біографії поета; висловлює власну думку про важливість активної громадянської позиції в житті.

Ключові: *учень / учениця:* осмислює естетичну вартість художнього твору; формує уявлення про поезію як чинник власного світогляду; визначає ціннісні пріоритети життя на засадах громадянського суспільства; висловлює міркування, проводячи аналогії із сучасним життям.

Емоційно-ціннісне ставлення:

Усвідомлення понять честі, людської гідності, мужності, сили духу на прикладі життя і творчості В. Стуса.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок

Обладнання. Портрет В. Стуса, мультимедійна презентація, таблиця «Періоди творчості В. Стуса», підручник з української літератури для 11 класу О. Авраменка.

Епіграф:

*Я є ВІЛЬНИЙ – і тому Україна є вільною, бо вона в мені...
І тому правила гри я признаю свої, а не ті, що існують...
Оточуючий світ не варт того, аби я зрадив себе,*

зрікся своєї Віри, своєї гідності.

В. Стус

Зміст уроку

I. Актуалізація опорних знань учнів

1.1. Бесіда з учнями.

- Пригадайте, що таке шістдесятництво.
- Творчість яких поетів-шістдесятників ми з вами вже вивчили?
- Чим характеризується доба, у яку вони творили? Як це позначилося на мотивах їхньої лірики?
- Хто із поетів-шістдесятників і яким чином протистояв тогочасній системі влади?
- Чи знайоме вам ім'я письменника Василя Стуса?

II. Повідомлення теми й мети уроку, мотивація навчальної діяльності.

2.1. Вступне слово вчителя.

«Покоління молоді української інтелігенції, що його зробили поколінням політв'язнів, було виховане на ідеях гуманізму, справедливості, свободи. У цьому вся його провина, весь його злий намір, але тільки такими синами славен народ і нині, й у віки вічні», – писав поет Василь Стус про своє покоління. Повною мірою це стосується і його самого. Трагічній долі письменника-патріота, що віддав свій талант найріднішій Україні,

присвятимо ми сьогоднішній урок. Вольовий, цілеспрямований характер його формувався за несприятливих умов.

2.2. Робота з епіграфом.

- Зверніть увагу на слова В. Стуса, взяті за епіграф до нашого уроку.

Після отриманих знань сьогодні ви зможете дати відповідь на запитання: «Чи залишився Василь Стус вільним, незважаючи на життєві випробування?»

2.3. Інтерактивний прийом «Групування».

- Що б ви запитали в письменника, якби вам довелося з ним зустрітися?

Запишіть питання в таблицю.

(На дошці таблиця «В. Стус» з незаповненими комірками. Учні записують на аркушах паперу А4 питання та вставляють в порожні клітинки)

Ким були його батьки?	Скільки років прожив? Де народився і помер?	Де отримав освіту? Яку саме?
Чим захоплювався? Де і ким працював?	ВАСИЛЬ СТУС	Хто або що вплинуло на розвиток його світогляду? Яким чином?
Коли видана перша збірка?		До якої стильової течії / течій належав?
На які теми писав В. Стус?	Скільки збірок вийшло всього? Які їхні назви?	Чому творчість В. Стуса привертала увагу багатьох видатних осіб?

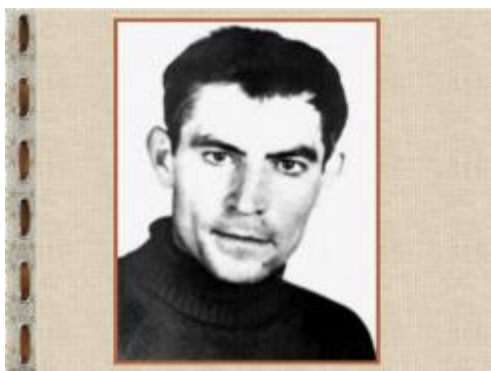
– На всі ці запитання ми й спробуємо відповісти, наполегливо працюючи на уроці над вивченням життєвого і творчого шляху письменника

Василя Стуса. Отже, тема нашого уроку – «В. Стус як символ незламного духу, збереження людської гідності. Загальний огляд його життя й творчості (відчуження від світу, проблема вибору, стан трагічної самотності й активної дії, формування себе; атмосфера розтлінного духу тоталітарної системи)».

Робота в зошитах (запис теми уроку).

III. Сприймання і засвоєння нової навчальної інформації.

3.1. Робота з портретом письменника.

- Перед вами портрет письменника. Подивіться уважно на нього, будь ласка. Про які риси характеру можуть свідчити очі, погляд В. Стуса?

- Опишіть його образ словесно.

Доповнення відповідей учителем.

Високий, худорлявий, трішки сутулуватий молодий чоловік. Він привертав увагу кожного, хто на нього позирнув би, бо виділявся і в натовпі гострим допитливим поглядом карих очей, широким розкриллям темних брів і впертим, крутим підборіддям людини з міцною волею. Складки, що вляглися з кутиків губ униз, свідчили про пережите, переболене і про настирний пошук – завжди. Такі очі, як у Василя Стуса, не бувають у звичайних людей. Така постава голови, такий погляд, така абсолютна впевненість у вищій правоті істини, і фанатична готовність служити саме Істині, Добру і Красі. До кінця).

3.2. Слово вчителя

Васи́ль Семі́нович Сту́с – український поет-шістдесятник, дисидент, перекладач, прозаїк, літературознавець, правозахисник. Стус, насамперед, поет ліричного складу, у нього майже немає сюжетних творів. Один із найактивніших представників українського культурного руху шістдесятників. Герой України. Життя Стуса – це дорога через терни до зірок. За власні переконання в необхідності української культурної автономії творчість Василя Стуса була заборонена радянською владою, а сам поет був позбавлений волі. В. Стус як поет формувався під впливом творів Т. Шевченка, П. Тичини, поезії «Розстріляного Відродження», водночас враховував досягнення західноєвропейської лірики ХХ ст. Творчість В. Стуса навіки вписана в новітню українську поезію й історію, і не тільки тому, що він повторив трагічну долю Т. Шевченка, митців «Розстріляного Відродження», переслідуваних російською царською і радянською імперіями. Стус, як і вони, став символом незнищеності людського духу.

Зараз ви детальніше дізнаєтеся про життя митця з повідомлень ваших товаришів. Будь ласка, стисло занотуйте основні тези.

3.3. Повідомлення учня «Життєвий шлях В. Стуса»

Народився письменник 6 січня 1938 с. Рахнівка Гайсинського району Вінницької області в селянській родині, був четвертою дитиною. Дитинство, яке сам він назвав «гарним», минуло в атмосфері добра та любові. А ще — народної пісні. З чистого джерела народної пісні черпав народний поет доброту, любов до краси, від мами й від пісні, учився ставити над усе чисту совість і слово правди.

Навчався в міській середній школі № 265 у Вінниці, закінчив її зі срібною медаллю. Вступив до педагогічного інституту міста Сталіно на історико-літературному факультеті (за співбесідою, бо медаліст). У студентські роки Стус постійно і наполегливо працював у бібліотеці, був членом літературного об'єднання «Обрій». Закінчивши навчання з червоним дипломом, три місяці працював учителем української мови й літератури в

селі Тужне Кіровоградської області, після чого два роки служив в армії на Уралі. Під час навчання і служби став писати вірші. Тоді ж відкрив для себе німецьких поетів Гете і Рільке, переклав близько сотні їхніх віршів.

Після служби в армії працював учителем української мови і літератури у середній школі № 23 м. Горлівки.

У 1963 р. вступив до аспірантури Інституту літератури Академії наук УРСР імені Т. Шевченка в Києві за спеціальністю «Теорія літератури». Підготував і віддав до видавництва першу збірку творів «Круговерть», написав низку літературно-критичних статей.

Стус належав до Клубу творчої молоді, який очолював Лесь Танюк. Друкувався в часописах «Донбас», «Прапор», «Дніпро». Працював літературним редактором газети «Социалистический Донбасс».

Улітку 1965 року розпочалися арешти в середовищі української інтелігенції, зокрема шістдесятників. А у вересні 1965 під час прем'єри фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» у кінотеатрі «Україна» в Києві взяв участь в акції протесту. Стус разом з Іваном Дзюбою, В'ячеславом Чорноволом закликав партійних керівників і населення столиці засудити арешти української інтелігенції, що стало першим громадським політичним протестом на масові політичні репресії в Радянському Союзі у післявоєнний час. За участь у цій акції його було відраховано з аспірантури.

З того часу В. Стусові довелося працювати на тимчасових роботах, бо на постійну його не брали, заробляв на життя – то в будівельній бригаді, то кочегаром, то на будівництві метро, то молодшим, а згодом старшим науковим співробітником Державного історичного архіву України, то редактором у відділі технічної інформації Міністерства будівельних справ. Припинили друкувати і його твори. У видавництвах лежали без руху його перша поетична збірка «Круговерть» та два варіанти збірки «Зимові дерева». Вони так і не були видруковані. Попри все В. Стус продовжував вести активну правозахисну діяльність, виступаючи з протестами проти свавілля

влади та репресій КДБ, активно протестував проти реставрації культу Сталіна, обмежень свободи слова. За це його переслідувала влада.

Виступивши над могилою по-звірячому вбитої художниці Алли Горської (1970), Стус остаточно прирікає себе на подальшу мученицьку долю. У 1972 р. він був заарештований і звинувачений у проведенні антирадянської агітації й пропаганди, що порочили державний радянський і суспільний устрій. Незабаром він був засуджений Київським обласним судом до 5 років таборів суворого режиму (строк перебував у Мордовії) і 3 роки заслання до Колими. Більшість віршів, що Стус писав у концтаборі, вилучалася і знищувалась, лише деякі потрапили на волю через листи до дружини. Вона вірно чекала чоловіка, виховувала самотужки сина Дмитра, який стане відомим літературознавцем. З ув'язнення Стус звернувся із заявою до Верховної Ради СРСР з відмовою від громадянства: «...мати радянське громадянство є неможливою для мене річчю. Бути радянським громадянином – значить бути рабом...». За кордоном його визнали як поета, хвалили й друкували, а тут, на рідній землі, він засуджений як державний злочинець.

«...Голови гнути я не збирався. За мною стояла Україна, мій пригноблений народ, за честь котрого я мушу обставати до загину», – записує поет у таборовому зошиті. Рідна Україна була джерелом сили та поетичного натхнення, нестерпним постійним болем.

Звільнили поета 1979 року. Повернувшись до Києва, він продовжував боротьбу, вступив до складу Української Гельсінської спілки (УГС – найбільша в Україні асоціація громадських правозахисних організацій).

14 травня 1980 р. за згоду вступити в Гельсінську групу був заарештований. Засуджений Василь Стус був Київським обласним судом на 10 р. таборів особливо суворого режиму і 5 р. заслання. Визнаний особливо небезпечним рецидивістом. Термін відбував у Пермській обл. Умови утримання тут були дуже тяжкими: позбавлення побачень, хвороби.

Стус відмовився від призначеного йому адвоката Віктора Медведчука, намагаючись самому здійснити свій захист. За це Стуса вивели із зали суду і вирок йому зачитали без нього. На знак протесту проти жорстокого поводження табірної адміністрації з політв'язнями кілька разів оголошував голодовку. У січні 1983 за передачу на волю зошита з віршами «З таборового зошита» на рік був кинутий у камеру-одиночку.

Стус і в складних табірних умовах багато писав і перекладав. Приблизно 250 віршів і 250 перекладів мали скласти книгу, названу ним «Птах душі». Але все написане негайно конфіскувалося. Доля цих текстів досі невідома. Після опублікування творів митця на Заході, особливо після висунення німецьким письменником Генріхом Беллем в 1985 р. творчості Василя Стуса на здобуття Нобелівської премії, тиск на нього посилювався. Стус черговий раз був кинутий до карцеру, де оголосив голодовку протесту «до кінця життя». 1985 р. з 3 на 4 вересня митець помер в концтаборі біля с. Кучино Пермської області. Похований на кладовищі с. Борисово в безіменній могилі на табірному кладовищі. Пізніше тіло В. Стуса було перевезено до Києва і 19 листопада 1989 року перепоховано на Байковому цвинтарі. Така трагічна доля великого українця і поета.

3.4. Повідомлення учениці «Літературна діяльність В. Стуса»

На формування Стуса як поета вплинули твори В. Гете, Р. М. Рільке, Т. Шевченка, представників поезії «Розстріляного відродження».

У 1959 році в газеті «Літературна Україна» були опубліковані перші вірші письменника. Перша дебютна збірка «Круговерть» засвідчила непересічний талант митця. Ця збірка по-тичинівськи сонцесяйна, сповнена життєрадісних мотивів, але вона не була видана в Україні через те, що Стус в 1965 р. в кінотеатрі «Україна» виступив проти арештів української інтелігенції. Така доля спіткала й наступні збірки. За кордоном побачили світ поетична збірка Стуса «Зимові дерева» (Брюссель, 1970), однак її опублікували в самвидаві. Збірка «Зимові дерева» – це щемливий біль про

долю свого покоління, свого краю, провісницьке визначення своєї невітійної долі в розбурханому суспільстві нівеляції особистості.

Наступна збірка «Веселий цвинтар», у якій посилюються гротескові мотиви, що зумовлюється погіршенням громадського і творчого становища поета, а також духовною і політичною ситуацією в Україні, під час арешту була конфіскована. Із сорока двох віршів кілька автор відновив по пам'яті, і вони згодом увійшли до збірки «Свіча в свічаді», виданій 1977 р. за кордоном (Мюнхен) видавництвом «Сучасність».

До книжки увійшли також вірші із збірки «Зимові дерева», про які сказано у вирокі суду, що вони мають «наклепницький зміст», зокрема «Не можу я без посмішки Івана...», «Отак живу: як мавпа серед мавп...», «Балухаті мистецтвознавці!...», «Який це час?...» та інші.

Уже після смерті поета вийшла за кордоном збірка поезій «Палімпсести» (Мюнхен, 1986) – ця збірка стала вершиною творчого доробку письменника. Її назва символізує безсмертність подвигу творця. Збірка творилася в умовах ув'язнення, коли митець перебував у стані відчуженості від світу, був самотнім, але нескореним. Рукописи забиралися, навіть спалювалися, то часто поезії потрібно було відновляти з пам'яті. За мистецькою силою і вагомістю в національному духовному бутті нашого народу «Палімпсести» – одна з найкращих поетичних книжок ХХ ст.

У поезиці В. Стуса переважають елементи неокласицизму, неоромантизму й сюрреалізму. Сильовими особливостями поезії митця є наявність у творах внутрішніх монологів, розгорнутих порівнянь, метафор, антитез, алітерацій. Він застосовує діалектизми, архаїзми, власні новотвори (серцеокий, стобіль, душоубці, «пожежностегна», «розлукозустріч») тощо. Для поезій Стуса характерною є образність вислову. Серед усіх засобів образності Стусової лірики найбільшу увагу привертає метафоричність мислення.

На батьківщині твори поета оприлюднювались через самвидав, поширювались в списках. Трохи пізніше, після смерті поета, вийшли такі

його твори, як «Поезії» (1990), «Повернення» (1990), «Під тягарем хреста» (1991), «Вікна в позапростір» (1992), «Золотокоса красуня» (1992), «І край мене почує» (1992), «Феномен доби», написано у 1970-1971 рр. (1993), Твори в шести томах, дев'яти книгах (1994-1995) та спогади «Не відлюби свою тривогу ранню...», «Твори» у 4 томах (1994-1997).

У 1999 р. завершено видання творів В. Стуса в 6-ти томах, до якого увійшли поезії, проза, переклади, драматичні твори, літературно-критичні статті та епістолярна спадщина митця.

В. Стус є автором статей про творчість Г. Белля, Б. Брехта, В. Свідзинського, написав працю «Феномен доби» про поета П. Тичину.

Вагомий внесок в українську літературу зробив Василь Стус і на терені перекладу. Варто згадати його блискучі переклади з Гете й Рільке (Сонети до Орфея, Дунайські елегії). З німецької Стус також переклав вірші Пауля Целана, Альберта Еренштайна, Еріха Кестнера, Ганса Магнуса Енценсбергера; з англійської – поезії Кіплінга; з італійської – Джузеппе Унгаретті, з іспанської – твори Федеріко Гарсія Лорки, з французької – Гі де Мопассана, Артюра Рембо, Рене Шара.

За поезіями Стуса здійснено вистави: поетична композиція (1989, Львівський молодіжний театр), «Птах душі» (1993, київський мистецький колектив «Кін»), «Іду за край» (2006, Національний академічний театр російської драми ім. Лесі Українки, Київ) та інші.

Пам'яті Стуса присвячено документальний фільм «Просвітлої дороги свічка чорна» (1992). За творами поета поставлено вистави «Птах душі» (1996), «Іду за край» (2006) та ін. А нещодавно вийшов фільм «Заборонений» (2019), у ролі Стуса – український актор Дмитро Ярошенко.

3.5. Бесіда за змістом почутого

- Де народився В. Стус?
- Ким були його батьки? Як вплинули на виховання сина?
- Де Василь отримав освіту? Яку?

- Чим захоплювався Стус? Де працював?
- Хто або що вплинуло на розвиток його світогляду? Яким чином?
- Доведіть, що він був незламною людиною, патріотом України.
- Де публікувалися збірки поезій В. Стуса? Назвіть їхні назви.
- Чому збірки В. Стуса не публікували в Україні?
- На які теми писав митець?
- До якої стильової течії (або течій) належав митець?
- Чому творчість В. Стуса привертала увагу багатьох видатних осіб?
- Що вам відомо про Стуса як перекладача?

Таким чином, ви відповіли на всі запитання, які поставили на початку уроку, навіть дізналися більше про митця.

3.6. Робота з підручником. «Читання з маркуванням».

- Опрацюйте матеріал підручника на с. 234–235 та запишіть до таблиці відомості про періоди творчості В. Стуса, які не відображено у прослуханих повідомленнях.

3.7. Робота над заповненням таблиці «Періоди творчості В. Стуса»

Періоди творчості В. Стуса			
Назва періоду	Дотюремний	Тюремний	Прощальний

Чим характеризується	<p>Твори В. Стуса не публікували. Книжку віршів «Зимові дерева» (1970, Брюссель), під час обшуку вилучили. Разом з рукописною поетичною збіркою «Веселий цвинтар» вона стала приводом для типового політичного вироку 1972 р.</p> <p>Поетичні твори першого періоду пронизані критикою «соціалістичного раю».</p>	<p>У невольницькій ліриці митець переосмислює життя, утверджується думка про нескореність, важливість не втратити людську гідність за будь-яких обставин. У творчості з'являються стоїчні мотиви, а також мотиви милосердя, справедливості, людської гідності, любові до рідної землі, ностальгії за нею (поетична збірка «Палімпсести»).</p>	<p>Це ті останні п'ять років, коли В. Стусові було заборонено писати вірші в листах. Можливо, наглядачі їх усі знищили, а може, вони чекають свого часу на полицях секретних архівів РФ.</p>
-----------------------------	---	---	--

3.9. Словникова робота

- Читаючи статтю в підручнику про В. Стуса і його творчість, ви побачили у виносці визначення понять «стоїцизм» і «стоїчний», які пов'язані з постаттю письменника, мотивами його творів. Зачитайте і запишіть ці визначення в зошити.

Стоїчний – стійкий, мужній у життєвих випробуваннях, здатний протистояти спокусам.

Стоїцизм – стійкість, мужність у життєвих випробуваннях, а також напрям в античній філософії, що вимагав свідомого приборкання людиною своїх пристрастей.

– Стоїки ставили мету: досягнути душевного спокою, духовної незворушності, бути мужніми і стійкими під час життєвих випробувань.

3.8. Бесіда «Займи позицію»

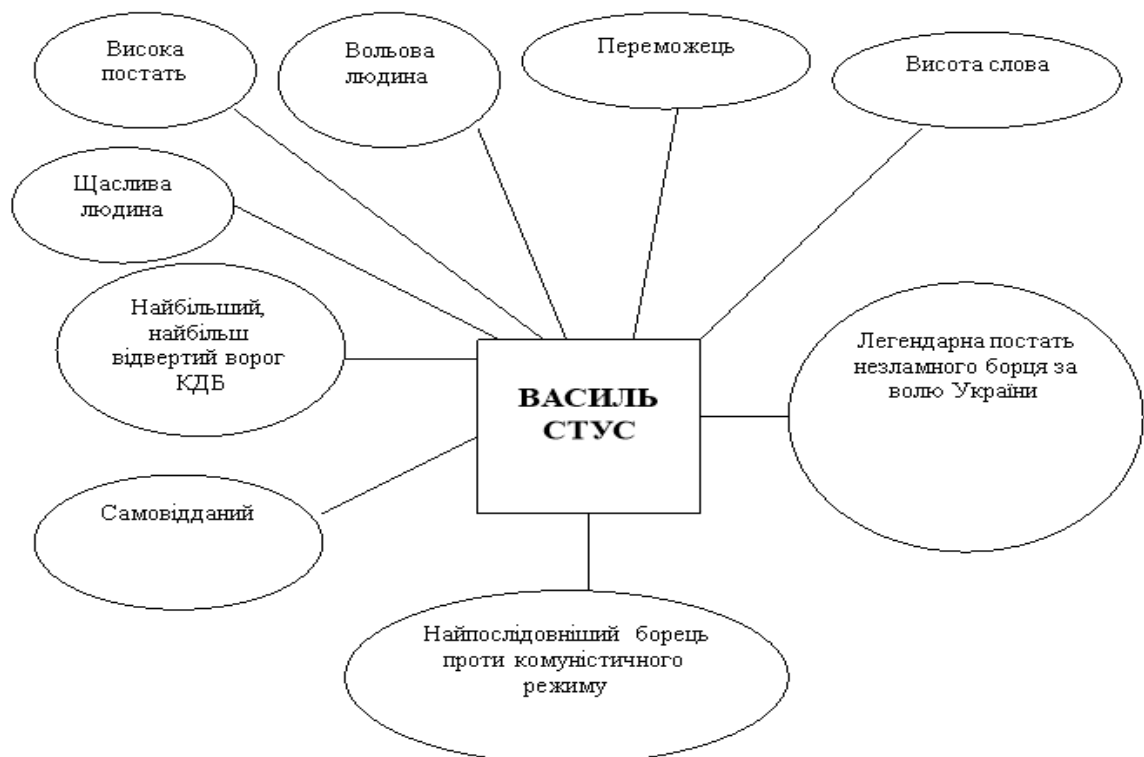
– Як ви розумієте слова сина В. Стуса Дмитра Стуса: *«Його життя – це приклад людини, яка показала, як можна робити себе, жити, а не виживати, творити і бути собою»*. Свою думку обґрунтуйте.

– Чому Радянська влада переслідувала В. Стуса? За що його ув'язнювали? *(За любов до рідного народу. Палко любив Василь стражденню Україну, не цурався цієї любові на ділі)*.

– Чим пояснити те, що поет свідомо наражався на небезпеку, відкрито йшов проти влади, знаючи, яке жорстоке покарання на нього чекає?

– Які стійчі риси характеру були притаманні Василю Стусу? *(Морально стійкий, мужній у життєвих випробуваннях)*.

3.9. Робота над складанням психологічного портрета Василя Стуса.

IV. Підсумок уроку

4.1. Перегляд трейлера фільму «Заборонений» (2019) (1 хв 06 сек.)

<https://www.facebook.com/watch/?v=594137657781359>

- Які епізоди з життя В. Стуса ви побачили в трейлері фільму?

- Чи виникло у вас бажання передивитися фільм і прочитати твори митця?

4.2. Робота над епіграфом.

- Ще раз прочитайте епіграф до уроку. Чи залишився Василь Стус вільним, навіть перебуваючи у таборах?
- Чи вартий оточуючий світ того, щоб людина зрадила себе, зреклася своєї віри, своєї гідності?

4.3. Заключне слово вчителя.

Василь Стус був сильною і мужньою людиною, стійкою у своїх переконаннях. Він ніколи не хилив голови перед життєвими обставинами, перед сильними світу цього, був справжнім патріотом, який понад усе любив свій народ, і боровся проти сваволі влади. Радянська влада не вибачала йому духовної незалежності. Поету випало перейти пекельні кола у Мордовських та Пермських концентраційних таборах, відомих своєю жорстокістю. Але ніщо не змогло зломити загартованого духу В. Стуса. Його життєвий подвиг є прикладом для наслідування.

Коментоване оцінювання учнів

V. Домашнє завдання.

1. Прочитати записи в зошиті й статтю в підручнику (с. 234-236) про життя і творчість В. Стуса, поезії «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...», «Господи, гніву пречистого...» (с. 236-237).
2. В середовищі Microsoft PowerPoint підготувати комп'ютерну презентацію на тему «Вшанування Василя Стуса в сучасній Україні» (за бажанням).

Урок № 2

Тема: Поезія Стуса – зразок «стоїчної» поезії у світовій ліриці («Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...», «Господи, гніву пречистого...»). Стан

активної позиції ліричного героя. Екзистенційна (буттєва) проблема вибору, віра в себе, надія на здолаття всіх перешкод. Упевненість у власному виборі. Приклад великої мужності й сили духу.

Компетентності

Предметні:

Учень / учениця: розуміє суть екзистенціалізму в поезіях, характеризує межовий стан суб'єкта лірики, який протистоїть ідеологічно викривленій реальності; зіставляє мотиви, форми буттєвого самоствердження в поезіях; аналізує засоби художнього увиразнення, які визначають високу естетичну вартість; висловлює власну думку про важливість активної громадянської позиції в житті.

Ключові:

Учень / учениця: осмислює естетичну вартість художнього твору; формує уявлення про поезію як чинник власного світогляду; визначає ціннісні пріоритети життя на засадах громадянського суспільства; висловлює міркування, проводячи аналогії з сучасним життям.

Емоційно-ціннісне ставлення

Ствердження рис «стоїцизму», активної життєвої позиції. Усвідомлення понять честі, людської гідності, мужності, сили духу на прикладі життя і творчості В. Стуса.

Тип уроку: урок засвоєння нових знань і розвитку на їх основі умінь і навичок.

Обладнання: учнівська презентація «Вшанування Василя Стуса в сучасній Україні», відео, схема, підручник з української літератури для 11 класу (автор – О. Авраменко).

Зміст уроку

I Актуалізація опорних знань учнів.

1.1. Бесіда за запитаннями:

– Коли і де народився В. Стус? (*Народився письменник 6 січня 1938 с. Рахнівка Гайсинського району Вінницької області*).

- Де отримав вищу освіту? (*Закінчив педагогічний інститут міста Сталіно, історико-літературний факультет*).
- Ким працював В. Стус упродовж життя? (*На різних роботах: учителем української мови і літератури, літературним редактором газети «Социалистический Донбасс», у будівельній бригаді, кочегаром, на будівництві метро, старшим науковим співробітником Державного історичного архіву України*).
- Дайте визначення поняттю «стоїцизм» (*Стоїцизм – стійкість, мужність у життєвих випробуваннях, а також напрям в античній філософії, що вимагав свідомого приборкання людиною своїх пристрастей*).
- Які стоїчні риси характеру були притаманні Василю Стусу? (*стійкий, мужній у життєвих випробуваннях*).
- Назвіть відомі поетичні збірки митця (*«Круговерть», «Зимові дерева», «Веселий цвинтар», «Полімпсести», «Птах душі»*).
- Чому творчість Стуса була заборонена в радянські часи? (*Через його переконання про необхідність збереження й розвитку української культури*).

1.2. Інтерактивна вправа «Мозковий штурм».

- Виразно прочитайте рядки з поезії В. Стуса «Як добре те, що смерті не боюсь я»:

*Народе мій, до тебе я ще верну, і в смерті обернуся до життя
своїм стражденим і незлим обличчям.*

*Як син, тобі доземно поклонюсь,
і чесно гляну в чесні твої вічі,
і з рідною землею поріднюсь.*

Дайте відповідь на запитання: «Чи справдилося і як саме це передбачення митця?» (*Так, творчість В. Стуса зі здобуттям Україною незалежності повернулася до українського читача, він живе серед свого народу у своїх книгах, поезіях*).

II. Повідомлення теми, мети, мотивація навчальної діяльності.

Слово вчителя. Ім'я Василя Стуса увійшло в нашу історію як важливий чинник національного пробудження й самоусвідомлення, стало символом духовної незламності й свободи. Постать поета в аспекті шістдесятництва надзвичайно колоритна. Його творчість визначають як стоїчну, що демонструє стійкість і мужність автора в обстоюванні правди й добра, до того ж поетові притаманне філософсько-аналітичне проникнення у внутрішню сутність людини. Сьогодні на уроці ми переконаємося в цьому, проаналізувавши дві поезії В. Стуса «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...» та «Господи, гніву пречистого...»), з'ясуємо позицію ліричного героя в них, усвідомимо суть екзистенціалізму і його ідей у поезіях митця.

Робота в зошитах (запис теми уроку). Отже, тема нашого уроку: «Поезія Стуса – зразок «стоїчної» поезії у світовій ліриці («Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...», «Господи, гніву пречистого...»). Стан активної позиції ліричного героя. Екзистенційна (буттєва) проблема вибору, віра в себе, надія на здолаття всіх перешкод. Упевненість у власному виборі. Приклад великої мужності й сили духу».

III. Сприймання і засвоєння нової навчальної інформації.

3.1. Коментар учителя

Василь Стус – це митець із несхитною життєвою позицією, з власною філософією людського буття, особистість зі стоїчною безкомпромісністю. Перед його любов'ю до України і незламністю духу тоталітарна система виявилася безсилою – митець духовно переміг, зберіг вірність своїм ідеалам, що відобразилося в його творчості. Стусу близьке екзистенційне світобачення.

3.2. Робота над теоретико-літературними поняттями

- Розгорніть підручник на с. 236 і зачитайте визначення поняття «екзистенціалізм». Зверніть увагу, у творчості яких українських митців проявився цей напрям, які екзистенційні ідеї вони висвітлюють.

Теорія літератури

ЕКЗИСТЕНЦІЙНІ ІДЕЇ В ХУДОЖНЬОМУ ТВОРІ

Екзистенціалізм (фр. *existentialisme* — існування) — напрям у філософії та літературі, що позиціонує й досліджує людину як унікальну духовну істоту, здатну до вибору власної долі. Основним проявом екзистенціалізму є свобода.

Екзистенціалісти досліджують проблему буття (існування) людини в складних ситуаціях: страждання, внутрішня боротьба, загроза смерті, втрата близьких та ін.

В українській літературі екзистенціалізм проявився у творчості В. Підмогильного, В. Домонтовича, І. Багряного, Т. Осьмачки, В. Стуса, у поезії представників «ню-йоркської групи» та ін.

У своїх художніх творах вони висвітлюють такі **екзистенційні ідеї**:

- свобода особистості як найвища життєва цінність;
- пошуки людиною себе та свого призначення;
- вибір, боротьба за власну незалежність;
- моральна відповідальність за скоєне зло у світі;
- відстоювання духовних цінностей особистості;
- упевненість у подоланні життєвих перешкод;
- віра особистості у свої сили.

- Подібні екзистенційні ідеї притаманні і творчості В. Стуса, яка є зразком стоїчної поезії у світовій ліриці. Ознайомимося з окремими поезіями митця.

3.3. Виразне читання вчителем поезії «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...».

3.4. Бесіда на первинне сприйняття поезії

- Яким настроєм пройнята поезія? (*Піднесеним, адже «душа запрагла неба», «в буремнім леті», «держить путь на стовп високого вогню»*)

- Які думки навіює?

3.5. Словникова робота

Запрагла – забажала, захотіла; щовб – щабель, сходинка, перекладинка драбини; хлань – безодня; врочить – передрікає; предтеча – попередник.

3.6. Евристична бесіда

- Хто є ліричним героєм поезії? (*Це сам автор, який відтворює свої переконання, почуття*)

- Яка життєва мета ліричного героя? (*Домагатися добра й справедливості для свого народу, прокласти світлу дорогу прийдешнім поколінням*). У яких рядках поезії вона розкрита?

- Що відчуває ліричний герой на своєму шляху до реалізації цієї мети? *(Сумніви, зневіру, але й тверде переконання у своїй правоті на шляху досягнення високої мети)*

- Які риси притаманні ліричному герою твору? *(Мужній, стійкий, упевнений у подоланні життєвих труднощів)*

- Який провідний мотив поезії? *(Непереборної віри людини в себе, у незламність свого духу, у подолання всіх життєвих перепон на шляху).*

- Які екзистенційні ідеї в ній наявні? *(Боротьба за власну незалежність, упевненість у подоланні життєвих перешкод, віра особистості у свої сили).*

3.7. Коментар учителя.

Екзистенційна лірика – вірші, у яких розкривається внутрішня суть людини, те глибинне, внаслідок чого кожна особистість є неповторною.

Цей вірш належить до філософської лірики. А загалом поезія В. Стуса – зразок стоїчної поезії у світовій ліриці. Ліричний герой його творів – мужній у важких життєвих випробуваннях, він ні за яких обставин не втрачає свого людського «Я», завжди є активним. Це ми і бачимо в медитації «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе...» зі збірки «Палімпсести».

Медитація – «вірш філософського змісту, у якому автор передає свої глибокі роздуми про деякі важливі проблеми, інколи глобального значення (життя і смерть, дружба і кохання, людина і природа)».

Ліричний герой цього вірша свідомо обрав свою життєву дорогу – це шлях добра і правди. Але там чекають його «сотні сумнівів», «сто зневір» і треба вперто, наполегливо долати щабель за щаблем («йти з щовба на щовб»), щоб досягти мети або хоча б прокласти дорогу іншим, бо він – «предтеча», тобто перший на обраному шляху.

3.8. Колективне складання паспорту твору «Крізь сотні сумнівів я йду до тебе»

Жанр: медитація.

Вид лірики: філософська.

Тема: показ свідомого вибору ліричним героєм свого життєвого шляху, де панує світло, добро, краса; усвідомлення того, що повести його зможе лише правда! Це своєрідна поетична декларація митця.

Ідея: уславлення цілеспрямованості ліричного героя, який у своїх духовно-етичних домаганнях правди зазнає хитання і перешкод, але не зневіряється і вибирає духовну висоту.

Провідний мотив: незламність, здатність залишатися людиною за будь-яких обставин.

Віршовий розмір: ямб.

Художньо-виражальні засоби:

епітети: буремний лет, високий вогонь, смертні грані, людські дерзання, чорна порожнеча, шлях правдивий;

метафори: добро і правдо віку, душа запрагла неба, душа держить путь, не ступали людські сліди, поза смертні хлані, врочить подив;

гіпербола: крізь сотні сумнівів..., через сто зневір;

алітерація звуків Р, С, Щ;

звертання: добро і правдо віку; символ: предтеча.

3.9. Виразне читання поезії «Господи, гніву пречистого...»

підготовленим учнем

3.10. Бесіда на первинне сприйняття поезії

- Яке враження справив на вас цей вірш?
- Які думки спричинив?

3.11. Словникова робота

Не мати за зле – не ображатися, довжу – продовжую.

3.12. Евристична бесіда.

- Хто є ліричним героєм поезії? *(Це сам автор, який відтворює свої переконання, почуття).*

- До кого він звертається і з яким проханням? *(До Господа, щоб не осудив його за глибоку віру і надію).*

- Чому звертається саме до Бога? (Бога, як символ совісті людської, віри в справедливість та добро, Стус згадує досить часто: в часи, коли йому нестерпно важко, шукає опори, дивиться на своє життя крізь призму Божих заповідей).

- Який настрій ліричного героя? У чому він переконаний (Переконаний, що вистоят, мужньо сприйматиме всі випробування долі; біда загартує його, надасть силу).

- Чи притаманні йому стоїчні риси? Які саме? (Мужність у випробуваннях, стійкість переконань). Підтвердіть свої думки цитатами з твору. («Де не стоятиму – вистою», «мале людське життя, хоч надією довжу його в віки», «Вірою тугу розвіюю»).

- Чи можна вважати рядок «Де не стоятиму – вистою» своєрідною обітницею митця? (Так). Які екзистенційні ідеї в ньому звучать? (Ідея трагічного стоїцизму, екзистенційна ідея віри людини у свої сили).

- Звідки черпає ліричний герой стоїцизм? (Від матері, від роду, від народ.). Виразно зачитайте відповідні рядки з твору.

3.13. Коментар учителя.

За жанром цей твір є також медитацією, а точніше її різновидом – віршованою молитвою. Характерним для неї є звернення до Бога з проханням потрібного, а також слова «благаю» та «спасибі». Мужня, стоїчна поезія «Господи, гніву пречистого...» В. Стуса утворює впевненість ліричного героя в тому, що він зможе вистояти, не зрадить себе й своїх переконань.

У творі втілена екзистенційна проблема вибору, а вибором ліричного героя є саме шлях служіння рідному народові. І Бог, віра допоможе йому досягти цієї важливої мети.

3.14. Робота над визначенням ідейно-тематичного змісту поезії.

- До якого виду лірики за тематикою належить ця поезія? (*Філософська (релігійна)*).

- Визначте тему твору? (*Звернення ліричного героя до Бога з проханням не осудити його за глибоку віру і надію, бо утверджує безсмертя людського духу*).

- Який лейтмотив поезії (*Показ сили духу людини-патріота, її духовного покликання служити народу*).

- Яка ідея медитації? (*Утвердження сили людського духу, прагнення не загубити у тяжких випробуваннях своєї самототожності, неповторності своєї долі*).

3.15. Колективне визначення художніх засобів у поезії «Господи, гніву пречистого...».

епітети: гнів пречистий; мале людське життя;

риторичне звертання: Господи, гніву пречистого;

метафори: думою тугу розвіюю; надією довжу його в віки.

3.16. Робота над складанням схеми «Ліричний герой поезій В. Стуса»

- Ліричний герой поезій Стуса відображає настрої, прагнення, життєву позицію самого автора. Яким же він постає з рядків вивчених вами поезій?

IV. Підсумок уроку

4.1. Підсумкова бесіда

- Яким ви побачили В. Стуса як особистість з його біографії і проаналізованих творів?

- Як ви розумієте поняття «стоїчна поезія»? Доведіть, що твори В. Стуса можна віднести до такої поезії.

- Які екзистенційні ідеї наявні у творчості митця?

4.2. Інтерактивна вправа «Займи й обґрунтуй позицію».

- Чи можна В. Стуса назвати справжнім героєм України?

4.3. Підсумкове слово вчителя

Ім'я Василя Стуса увійшло в нашу історію як важливий чинник національного пробудження й самоусвідомлення, стало символом духовної незламності й свободи. Він завжди, навіть у найтяжчі хвилини свого життя, твердо вірив, що вернеться до свого народу, як не сам, так душа його буде з рідним краєм, обізветься своїм громовим словом до братів своїх, що край його почує. Він справді «у смерті повернувся до життя». Не дивлячись на тортурні муки, жорстока система не зламала духу поета. Нині, у час, коли Україна вкотре виборює свою незалежність, у горнилі війни стверджує своє право на соборність, творчість В. Стуса є злободенною, загострює почуття патріотизму, формує національну свідомість. Його проникливе слово насичене великою силою й енергією, що знов і знов пробуджує найшляхетніші поривання й прагнення. Тож поет Василь Стус продовжує жити серед нас...

V. Домашнє завдання

1. Уміти виразно читати поезії В. Стуса, аналізувати їх, характеризувати творчість поета в цілому.
2. Вивчити одну з поезій напам'ять (на власний вибір).
3. Написати твір-мініатюру: «Василь Стус – незламний лицар правди і свободи».

Додаток Б

Анкета для вчителів української мови та літератури

Шановний колего! Ми звертаємося до Вас як до кваліфікованого фахівця з проханням допомогти в науковому дослідженні, мета якого – з'ясувати стан вивчення на уроках української літератури життя і творчості Василя Стуса. Просимо Вас відповісти на запитання анкети, підкресливши ту відповідь, яка, на Вашу думку, є правильною, чи запропонувати власний варіант відповіді. Дані анкети розголошенню не підлягають і будуть використані лише в магістерському дослідженні. Дякуємо за співпрацю!

ПОВІДОМТЕ, БУДЬ ЛАСКА, ДЕЯКІ ДАНІ ПРО СЕБЕ

Вік _____

Стаж роботи _____

Школа: сільська, міська (підкреслити)

1. Чи вважаєте Ви достатнім представлений у чинних програмах зміст навчального матеріалу щодо вивчення життя і творчості Василя Стуса?

- а) так;
- б) ні;
- в) Ваш варіант

відповіді _____

2. Які твори Василя Стуса Ви б порадили ввести до шкільної програми для текстуального вивчення?

3. Чи пояснюєте Ви старшокласникам детально, окрім теоретико-літературного поняття «екзистенційні ідеї в художньому творі», поданого в чинній програмі (рівень стандарту), сутність понять «екзистенціалізм», «стоїчна поезія»?

- а) так;
- б) ні;
- в) частково згадую;
- г) Ваш варіант відповіді _____

4. Чи здатні старшокласники самостійно підібрати змістовну інформацію про митця й донести її однокласникам на уроці?

- а) так;
- б) ні;
- в) Ваш варіант відповіді _____

5. Які труднощі виникають у старшокласників під час вивчення поезії Василя Стуса?

- а) визначення теми та ідеї твору;
- б) характеристика образу ліричного героя;
- в) визначення й зіставлення основних мотивів у поезіях;
- г) визначення засобів художнього вираження та їх ролі в поетичних творах Василя Стуса;
- д) висловлювання власної думки про важливість активної громадянської позиції в житті;
- ж) Ваш варіант відповіді _____

6. Які допоміжні наочні матеріали ви використовуєте впродовж системи уроків, присвяченої життєпису й творчості Василя Стуса?

- а) портрет, виставка книг письменника;
- б) презентація;
- в) паспорт твору або комікс за ним;
- г) відео- та аудіозаписи;
- д) Ваш варіант відповіді _____

7. Які Ви використовуєте методи й прийоми роботи (у тому числі інтерактивні) на уроці з вивчення життя і творчості Василя Стуса? _____

8. Чи застосовуєте Ви матеріали про Василя Стуса в позакласній роботі?

- а) так
- б) ні

г) Ваш варіант відповіді _____

9. Які форми позакласної роботи за творчістю Стуса, на Ваш погляд, доцільно впроваджувати в роботу закладів загальної середньої освіти?

10. Які Ваші основні поради учителям-початківцям щодо викладання віх життя і творчості Василя Стуса?

Щиро вдячні за співпрацю!